

Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима*

Драгана Павловић**

Филозофски факултет у Београду

UDC 75.052.046.3(497.11 Gradac)»12»

930.271

DOI 10.2298/ZOG1236089P

Оригиналан научни рад

У раду је изложен иконографски програм фресака Благовештенске цркве манастира Градца, идентификовани су неки досад неуређени делови живописа, објављени сачувани написи на фрескама, као и текстови на свицима архијереја у олтарском простору. Изнећена су, на крају, запажања о програмским особеностима зидног сликарства градачке цркве, оних које раније нису биле разматране у науци.

Кључне речи: Благовештенска црква манастира Градца, иконографски програм, фреске, XIII век, Србија

This paper presents the iconographic program of frescoes in the Church of the Annunciation in the monastery of Gradac, in which there were a number of hitherto unrecognised sections that have now been identified. It publishes the preserved inscriptions on the frescoes, as well as the texts on the scrolls of the hierarchs in the altar space. Finally, it presents observations about the typical program features of the wall painting in the Gradac church, which have not been previously considered in research.

Key words: Church of the Annunciation in the Monastery of Gradac, iconographic program, frescoes, thirteenth century, Serbia

Живопис Благовештенске цркве манастира Градца значајно је остварење српског монументалног сликарства XIII века. Ипак, за разлику од архитектуре, зидно сликарство те цркве, иако одавно познато у науци, није у довољној мери и детаљно истражено. Током историје, поготово након публикација прве монографије посвећене манастиру Градцу 1951. године¹ и конзерваторских радова на фрескама спроведених током шездесетих година XX века,² живопис градачког католикона био је предмет пажње многобројних домаћих и иностраних истраживача српске и византијске средњовековне уметности. Њихово интересовање најчешће је било усмерено ка проучавању иконографских одлика фресака и осветљавању првобитне садржине представа и портрета Немањина у доњој зони западног травеја наоса градачке цркве, а тек понекад ка програмским особеностима и стилским обележјима живописа те цркве. Не чуди стога што је сликарство Благовештенске цркве до данас остало непроучено као целина. Намера нам је, дакле, да изложимо првобитни иконографски програм (Схема 1), који је раније био непотпуно представљен, да идентификује-

мо неке досад непрепознате фигуре, објавимо сачуване натписе на фрескама и текстове на свицима архијереја у олтарском простору и да укажемо на неке програмске особености зидног сликарства Благовештенске цркве које досад нису биле запажене и разматране у науци.

У темени куполе цркве у Градцу некада је готово сигурно било приказано попрсеје Христа Пантократора,³ с обзиром на то да су на страницама тамбура били насликани стојећи пророци.⁴ Данас се разазнају свега четири лика, али ако се има у виду чињеница да је реч о тамбуру осмостране основе, може се закључити да су између прозора градачке куполе првобитно биле приказане фигуре шеснаест старозаветних личности.⁵ У пандантифима се налазе представе тројице јеванђелиста, данас делимично сачуване.⁶ Како су од тих фресака видљиви само доњи делови фигура и делимично архитектонске кулисе у позадини, идентификација ликова писаца јеванђеља — чак и оног најбоље очуваног, на северозападном пандантифу (сл. 1) — у градачкој је цркви онемогућена.

У конхи апсиде, у складу са уобичајеном праксом, првобитно је била насликана Богородица.⁷ У средишњем делу централног дела светилишта развијена је композиција Причешћа апостола, која је великим двојним прозором подељена на два дела, а данас је у знатној мери оштећена (слике 2 и 3).⁸ Уз ту представу, на њеном јужном и

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** drpavlov@f.bg.ac.rs

¹ Ђ. Бошковић, С. Ненадовић, *Градца*, Београд 1951.

² Б. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Градца*, Саопштења 8 (1969) 119–127.

³ На такву претпоставку указали су још аутори прве монографије о Градцу, cf. Бошковић, Ненадовић, *Градца*, 7. О поменутој идентификацији v. Д. Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве манастира Градца*, Београд 2010 (непубликовани магистарски рад), 21.

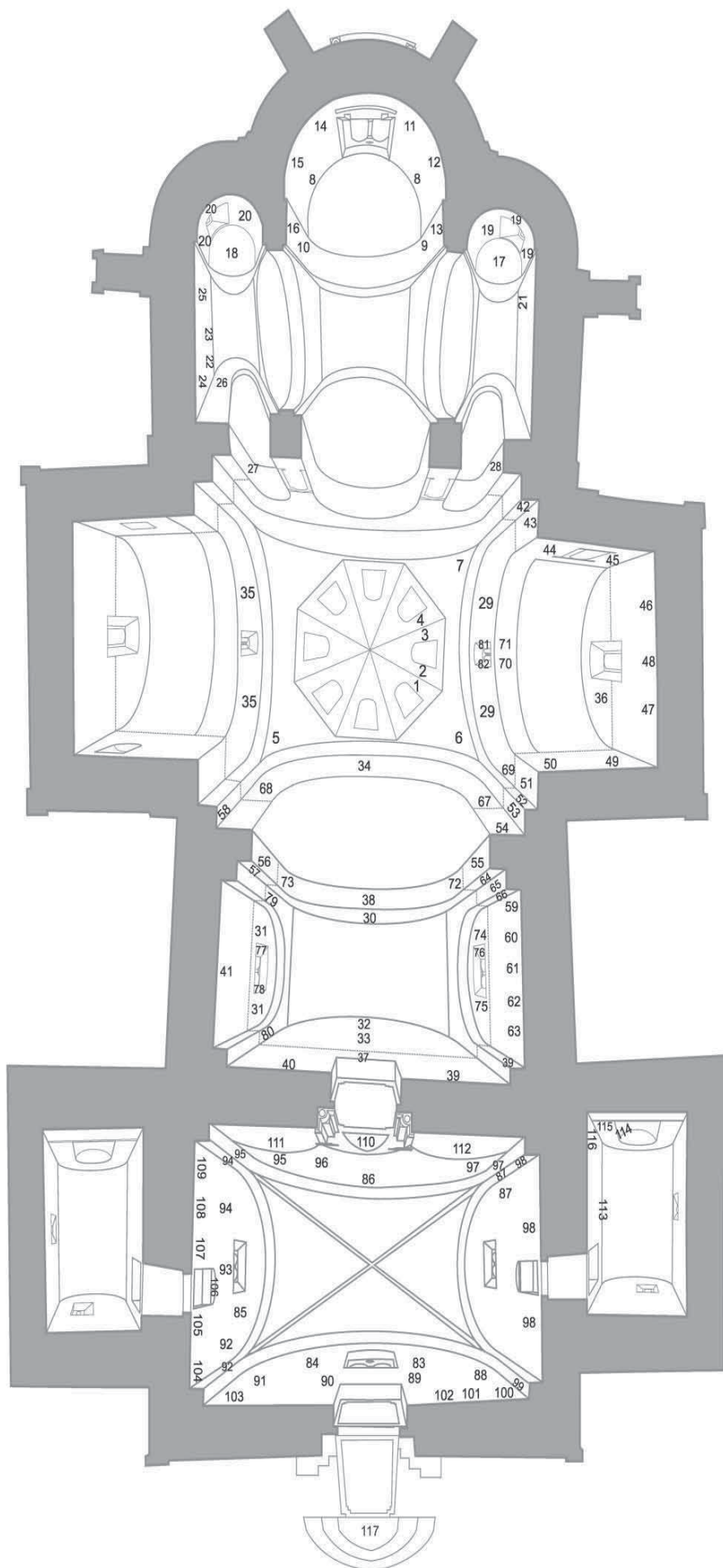
⁴ Бошковић, Ненадовић, *Градца*, 7, т. XII, 1; О. М. Кандић, *Манастир Градца*, Београд 1982, 29; Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 21.

⁵ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 22–24.

⁶ В. Р. Петковић, *Преглед црквених сџоменика кроз јовесницу српског народа*, Београд 1950, 74; Бошковић, Ненадовић, *Градца*, 7, т. XII, 1, XXIX, 1, XXX, 1, сл. 4; Кандић, *Манастир Градца*, 29; Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 24–26.

⁷ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 28.

⁸ V. R. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge II*, Beograd 1934, 16; idem, *Преглед црквених сџоменика*, 74; Бошковић, Ненадовић,

1. Неидентификовани пророк
Prophète non identifié
2. Неидентификовани пророк
Prophète non identifié
3. Неидентификовани пророк
Prophète non identifié
4. Неидентификовани пророк
Prophète non identifié
5. Неидентификовани јеванђелиста
Évangéliste non identifié
6. Неидентификовани јеванђелиста
Évangéliste non identifié
7. Неидентификовани јеванђелиста
Évangéliste non identifié
8. Причешће апостола
Communion des Apôtres
9. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
10. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
11. Свети Јован Златоусти ?
Saint Jan Chrysostome ?
12. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
13. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
14. Свети Василије Велики ?
Saint Basile le Grand ?
15. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
16. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
17. Мртви Христос
Christ de Pitié
18. Богородица
Vierge
19. Остаци представе
Vestiges de la représentation
20. Остаци представе
Vestiges de la représentation
21. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
22. Свети Андреја, архиепископ критски
Saint André archevêque de Crête
23. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
24. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
25. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
26. Неидентификовани архиепископ
Évêque non identifié
27. Неидентификовани свети
Saint non identifié
28. Свети Никола (у траговима)
Saint Nicolas (traces)
29. Рођење Христово
Nativité du Christ
30. Преображење (уништено)
Transfiguration (détruite)
31. Васкрсење Лазарево
Résurrection de Lazare
32. Улазак у Јерусалим
Entrée à Jérusalem
33. Распеће
Crucifiement
34. Силазак Светог Духа
Descente du Saint Esprit
35. Успење Богородичино
Dormition de la Vierge
36. Мироносице на Христовом гробу? (фрагменти)
Saintes Femmes au Tombeau? (fragments)
37. Мандилион
Mandylion
38. Хетимасија
Hetimasie
39. Остаци представе
Vestiges de la représentation
40. Остаци представе
Vestiges de la représentation

Схема 1: Благовештенска црква манастира Градца
(црпж Г. Толић). Распоред фресака
Schéma 1: Église de l'Annonciation du monastère de Gradac
(dessin: G. Tolić). Disposition des fresques

41. Остаци представе
Vestiges de la représentation	83–86. Васељенски сабори (фрагменти)
Conciles œcuménique (fragments)
42. Неидентификовани свети (свети Симеон Столпник?)
Saint non identifié (saint Siméon Stylite?)	87–97. Богородичин циклус
Cycle de la vie de la Vierge
43. Неидентификовани свети (фрагменти)
Saint non identifié (fragments)	87. Одбијање дарова и Повратак Јоакима и Ане
Offrandes refusées et Retour de Joachim et Anne
44. Свети Георгије
Saint Georges	88. Благовести Ани
Annonciation à Anne
45. Свети Прокопије
Saint Procope	89. Сусрет код Златних врата
Rencontre de Joachim et Anne devant la Porte Dorée
46. Неидентификовани ратник
Guerrier non identifié	90. Рођење Богородичино
Nativité de la Vierge
47. Неидентификовани ратник
Guerrier non identifié	91. Миловање Богородице
Caresses de la Vierge
48. Неидентификовани свети (у медаљону)
Saint non identifié (en médaillon)	92. Благослов три јереја
Bénédictio des prêtres
49. Свети Кузман?
Saint Côme?	93. Богородичини први кораки
Premiers pas de la Vierge
50. Свети Дамјан?
Saint Damien?	94. Ваведене Богородичино
Présentation de la Vierge au temple
51. Свети Антоније Велики
Saint Antoine le Grand	95. Захаријина молитва пред палицама просаца
Prière de Zacharie devant les bâtons des prétendants
52. Свећњак
Chandelier	96. Заруке Богородичине
Mariage de la Vierge
53. Неидентификовани монах
Moine non identifié	97. Прекори Јосифови
Reproches de Joseph
54. Богородица са Христом
Vierge à l'Enfant	98. Страдање четрдесеторице севастијских мученика
Scène des Quarante martyrs de Sébaste
55. свети Јован Каливит
Saint Jean Kalybitès	99. Неидентификовани мученик
Martyr non identifié
56. свети Алексије Божији човек
Saint Alexis l'Homme de Dieu	100. Неидентификовани мученик
Martyr non identifié
57. Неидентификовани свети (фрагмент фреске)
Saint non identifié (fragment de la fresque)	101. Неидентификовани мученик
Martyr non identifié
58. Неидентификовани свети столпник
Saint stylite non identifié	102. Неидентификовани мученик
Martyr non identifié
59. Христос на престолу
Christ trônant	103. Фрагменти фреске
Fragments des fresques
60. Богородица
Vierge	104. Неидентификовани монах
Moine non identifié
61. Свети Симеон Немања
Saint Siméon Nemanja	105. Свети Онуфрије
Saint Onouphrios
62. Урош I
Uroš Ier	106. Свети Макарије Велики
Saint Macaire le Grand
63. Јелена Анжујска
Hélène d'Anjou	107–109. Неидентификовани монаси песници
Moines-poètes non identifié
64–66. Остаци портрета чланова владарске породице
Vestiges des portraits des membres de la famille royale	110. Богородица са Христом
Vierge à l'Enfant
67. Свети Мардарије
Saint Mardaire	111. Арханђел (фрагмент фреске)
Archange (fragment de la fresque)
68. Свети Авксентије
Saint Auxence	112. Арханђел или Богородица (остаци представе)
Archange ou Vierge (vestiges de la représentation)
69. Неидентификовани свети (фрагмент фреске)
Saint non identifié (fragment de la fresque)	113. Пренос Немањиних моштију (уништено)
Translation des reliques de Siméon Nemanja (détruite)
70. Пророк Гедеон
Prophète Gédéon	114. Фрагмент фреске
Fragment de la fresque
71. Пророк Данило
Prophète Daniel	115. Фрагмент фреске
Fragment de la fresque
72. Света Ана
Saint Anne	116. Неидентификовани архијереј
Évêque non identifié
73. Свети Јоаким
Saint Joachim	117. Благовести
Annonciation
74. Свети Трифун
Saint Tryphon	
75. Неидентификовани свети
Saint non identifié	
76. Неидентификовани свети (фрагмент фреске)
Saint non identifié (fragment de la fresque)	
77. Неидентификовани свети (фрагмент фреске)
Saint non identifié (fragment de la fresque)	
78. Неидентификовани свети (фрагмент фреске)
Saint non identifié (fragment de la fresque)	
79. Неидентификовани свети (фрагмент фреске)
Saint non identifié (fragment de la fresque)	
80. Неидентификовани свети (фрагмент фреске)
Saint non identifié (fragment de la fresque)	
81. Свети Петар (у медаљону)
Saint Pierre (en médaillon)	
82. Свети Павле (у медаљону)
Saint Paul (en médaillon)	

северном крају, приказане су, данас веома оштећене, стојеће фигуре двојице архијереја, окренуте према средишту апсиде;⁹ оне су део композиције Литургијске службе отаца цркве, насликане у доњем делу апсиде (сл. 3).¹⁰ Поворку архијереја чине шесторица светих отаца, који, осим

Градац, 8; G. Millet, *La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie. Serbie, Macédoine et Monténégro* II, Paris 1957, pl. 50, 1, 3–4, pl. 67, 1; Живковић, *Конзерваторски радови*, сл. 4; Кандић, *Манасиџр Градац*, 33; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 29.

⁹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 29–30.

¹⁰ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сјоменика*, 74; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8, т. XII, 2; Millet, *La peinture*

Сл. 4. Свѣћак у рукама архијереја, олѣтарска апсида, северни зид

Fig. 4. Le rouleau dans les mains d'évêque, abside du sanctuaire, mur nord

Сл. 5. Свѣћак у рукама архијереја, олѣтарска апсида, јужни зид

Fig. 5. Le rouleau dans les mains d'évêque, abside du sanctuaire, mur sud

мично сачуван. У конхе апсида смештена су попрсја Богородице (проскомидија) и мртвог Христа (џаконикон).¹⁸ И у северној и у јужној пастофорији испод једноделног прозора приказана је часна трпеза. Уз обе трпезе је са једне стране насликан архијереј који у рукама, судећи по скромним фрагментима, држи развијен свитак, а с друге стране свећњак са упаљеном свећом.¹⁹ На северном зиду протезиса и јужном зиду џаконикона било је приказано по шест стојећих фигура архијереја у две зоне.²⁰ Данас се може ишчитати само текст на свитку прве фигуре у низу

насликаном дуж доње зоне северног зида протезиса (реч је о Молићви љредложѣња: b(σ) e b(σ) e n a f q < / e n e b e n i H y b q),²¹ а на основу сачуваног фрагмента натписа (and r e j) и препознатљивих црта лица може се идентификовати само последњи архијереј у низу у горњој зони северног зида протезиса²² — реч је о представи светог Андреје, архиепископа Критског, једног од најпознатијих црквених песника византијског света (сл. 6).²³

Сцене циклуса Великих празника приказане су на сводовима и зидовима градачког наоса, са изузетком Вазнесења, које је, како се може претпоставити, било насликано на своду изнад олтара, на којем данас нема трагова живописа.²⁴ Композиције Рођења Христовог²⁵ и Успења Богородичиног²⁶ смештене су у тимпаноне јужног и северног зида, а Силазак Светог Духа²⁷ насликан је у највишој зони западног зида поткуполног простора. На западном зиду западног травеја (сл. 7) представљено је Распеће,²⁸ а изнад њега Улазак

¹⁸ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сѣоменика*, 74; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8; Millet, *La peinture II*, pl. 51, 4; Живковић, *Конзервајторски радови*, сл. 4; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 41, п. 42; Кандић, *Манасѣир Градац*, 33–34; Б. Тодић, *Српске фреске с краја XIII века. Уметничке одлике*, Зборник Филозофског факултета, серија А: Историјске науке, 16 (Београд 1989) 73; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 33–35.

¹⁹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 33.

²⁰ Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8, т. XX, 3; Кандић, *Манасѣир Градац*, 33; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 33, 35.

²¹ Ј. Поповић, *op. cit.*, 21; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 35.

²² Cf. Millet, *La peinture II*, pl. 51, 3.

²³ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 35–36; eadem, *Кулић и иконографија двојице свѣћих Андреја са Криѣта*, ЗРВИ 49 (2012) 213–234.

²⁴ *Ibid.*, 28, 38, 43; eadem, *О једном особеном моделу расѣоређивања сцена циклуса Великих љразника: Сѣуденица — Градац*, in: *Византијски свѣћ на Балкану II*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 444, 446–447.

²⁵ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сѣоменика*, 74; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 7–8, т. XXIX; Millet, *La peinture II*, pl. 53–54; С. Радојчић, *Сѣаро срѣско сликарство*, Београд 1966, 70; Живковић, *Конзервајторски радови*, сл. 9; Г. Бабић, *Циклус Христовог дејѣњства у љредѣлу с хумкама на фресци у Грацу*, Рашка баштина I (Краљево 1975) 49–56; Ђурић, *Византијске фреске*, 42; Кандић, *Манасѣир Градац*, 29–30; О. Е. Этингоф, *Сопоставление сцен «Рождество Христово» и «Успение Богоматери» в росписях церквей Богородицы в Студенице и Благовещения в Градаце. Новый взгляд*, in: *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*, ed. О. Е. Этингоф, С. Петербург 1997, 59–73; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Свѣћог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 78; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 40–42, 44–49, 60; eadem, *О једном особеном моделу*, 445, 449–455.

²⁶ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сѣоменика*, 74; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 7–8, т. XXX, 1, 2, XXXI, 1; Millet, *La peinture II*, pl. 58, 1–4; Г. Бабић, *О композицији Успѣња у Богородичиној цркви у Сѣуденици*, *Старинар* 13–14 (1965) 263; Радојчић, *Сѣаро срѣско сликарство*, 70; Живковић, *Конзервајторски радови*, сл. 8; Кандић, *Манасѣир Градац*, 29, 33; Этингоф, *Сопоставление сцен «Рождество Христово» и «Успение Богоматери»*, 59–73; Војводић, *Зидно сликарство цркве Свѣћог Ахилија*, 78, 129; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 40–42, 57–60; eadem, *О једном особеном моделу*, 445, 449–455.

²⁷ Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8, т. XII, 1, XXXII, 3; Millet, *La peinture II*, pl. 57, 3; Кандић, *Манасѣир Градац*, 33; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 56–57; eadem, *О једном особеном моделу*, 445, 448–449. Фрагмент фреске скинут је са зида и пренет у Народни музеј у Београду, cf. Живковић, *Конзервајторски радови*, 127.

²⁸ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сѣоменика*, 73; Millet, *La peinture II*, pl. 49, 3, pl. 56, 3, pl. 57, 1–2; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8, т. XXXI, 2, сл. 5; Кандић, *Манасѣир Градац*, 29; Живковић, *Конзервајторски радови*, сл. 7; Д. Поповић, *Српски вла-*

Сл. 6. Свети Андреја, архиепископ кријски, проскомидија, северни зид
Fig. 6. Saint André l'archevêque de Crète, proscomidie, mur nord

Сл. 7. Поглед на западни зид западног травеја (фото: Г. Мије)
Fig. 7. Vue sur le mur ouest de la travée occidentale (photo: G. Millet)

у Јерусалим.²⁹ Композиција Васкрсења Лазаревог, због прозорског отвора подељена на два дела, насликана је на северном зиду западног травеја,³⁰ а на источној страни тог простора налазила се композиција Преображења, о

Сл. 8. Свети Ђорђе, источни зид јужне њевнице
Fig. 8. Saint Georges, paroi Est du transept sud

чијем некадашњем изгледу данас сведочи једино фрагмент сцене на цртежу Софије Мије.³¹ Имајући у виду распоред поменутих композиција, ранији истраживачи уочили су да је у сликаном програму градачке цркве, уз извесна одступања, поновљено решење из Студенице.³² Реконструишући празнични циклус у Градцу на основу поређења са студеничким програмом, као и на основу распореда сачуваних представа у поткуполном простору задужбине краљице Јелене, с доста се вероватноће може претпоставити да су композиције Благовести и Срећења првобитно биле насликане једна испод друге на источној страни поткуполног простора.³³ Ако се имају у виду преостале расположиве површине у наосу Градца, може се помишљати да је сцена Крштења била приказана на истом месту као у студеничком католикону, дакле у горњем делу јужног зида и свода западног травеја.³⁴

дарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 85; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 53–56; eadem, *О једном особеном моделу*, 445 et passim.

²⁹ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сјоменика*, 73; Millet, *La peinture II*, pl. 55, 4, pl. 56, 1–2; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8; Кандић, *Манасџир Градац*, 29; Живковић, *Конзервативорски радови*, сл. 7; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 85; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 51–52; eadem, *О једном особеном моделу*, 445.

³⁰ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сјоменика*, 73–74; Millet, *La peinture II*, pl. 55, 3; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 85; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 49–51; eadem, *О једном особеном моделу*, 445.

³¹ Millet, *La peinture II*, pl. 100, 5; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8; Кандић, *Манасџир Градац*, 33; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 49; eadem, *О једном особеном моделу*, 444–445.

³² Радојчић, *Сјаро српско сликарство*, 70; Ђурић, *Византијске фреске*, 41; Кандић, *Манасџир Градац*, 29; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 84; И. М. Ђорђевић, *Програм Богородичине цркве у Сјуденици и српско средњовековно зидно сликарство*, in: idem, *Сјуднице српске средњовековне уметности*, ed. Д. Војводић, М. Марковић, Београд 2008, 220.

³³ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиог Ахилија*, 72; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 42–43; eadem, *О једном особеном моделу*, 444, 447–448.

³⁴ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 38, 43; eadem, *О једном особеном моделу*, 445.

Сл. 9. Свети Прокопије, источни зид јужне певнице
Fig. 9. Saint Procope, paroi Est du transept sud

У другој зони јужног зида јужне певнице очувани су веома оскудни фрагменти фреске, у којима је недавно идентификована представа Мирносица на Христовом гробу,³⁵ првобитно, по свему судећи, подељена прозорским отвором на два дела.

На западном зиду западног травеја, испод композиције Распећа, а изнад портала који из наоса води у припрату, приказан је нерукотворени Христов образ, односно мандилион.³⁶ У темну лука који дели западни травеј и поткуполни простор насликана је представа Хетимасије.³⁷

У доњој зони западног и северног зида западног травеја налазе се остаци три композиције, оштећене у великом степену. На јужној и северној страни западног зида (сл. 7) приказане су сцене које су по структури међусобно врло сличне, будући да обе представљају пренос моштију неке личности.³⁸ Најслабије је очувана трећа представа, смештена на северни зид западног травеја, која приказује смрт или опело неке личности.³⁹ Те композиције, несумњиво значајне за датовање и разумевање градачког живописа у целини, идентификоване су у досадашњој литератури на различите начине.⁴⁰ Нажа-

Сл. 10. Свети Јован Каливић, југозападни пиластар наоса
Fig. 10. Saint Jean Kalybitès, pilastre Sud-Ouest du naos

лост, веома испрани и избледели фрагменти живописа не омогућују прецизно препознавање сцена и утврђивање идентитета свих приказаних личности.

Представе појединачних фигура у наосу Градца, смештене како у доњу зону живописа тако и у више делове храма, само су делимично очуване. Ипак, на основу података које пружа живопис и аналогија са сродним споменицима могуће је идентификовати неке светитељ-

³⁵ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 74.

³⁶ Petković, *La peinture serbe*, 16; idem, *Преглед црквених сџоменика*, 73; Millet, *La peinture II*, pl. 59, 2, pl. 63, 2; Живковић, *Конзервативорски радови*, сл. 7.

³⁷ Millet, *La peinture II*, pl. 64, 2. Најопширније о градачкој Хетимасији: Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 86–88.

³⁸ За цртеж и опис ове две композиције в. Живковић, *Конзервативорски радови*, сл. 7; Р. Николић, *Прилози проучавању живописа из XIII и XIV века у области Раса. Када је и ко живописао манастир Градац?*, Рашка баштина 2 (1980) сл. 2; В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле II*, ЗРВИ 10 (1967) 123, сл. 4, 5; Б. Тодић, *Сокоћани и Градац. Узајамности фунерарних програма две цркве*, Зограф 31 (2006–2007) 73–74, 75, сл. 9, 11.

³⁹ За њен цртеж и опис в. Бошковић, Ненадовић, *Градац*, т. XX, 4, сл. 3; Ђурић, *Историјске композиције II*, 121–123, сл. 3; Тодић, *Сокоћани и Градац*, 74–75, сл. 10.

⁴⁰ У овим композицијама препознат је најпре пренос моштију Немањиних, Савиних, Стефана Првовенчаног или неке друге личности из српске историје (Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6–7), а нешто касније пренос моштију Стефана Првовенчаног из Студенице у Жичу или Симеона Немање из Хиландара у Студеницу [М. Ђоровић-Љубинковић, *Одраз култа светог Стефана у српској средњовековној уметности*, Старинар 12 (1961) 53]. Недуго затим представљени догађаји протумачени су као сцене Смрти светог Саве, Преноса моштију

Сл. 11. Свети Алексје Божији човек,
северозападни пиластар наоса
Fig. 11. Saint Alexis l'Homme de Dieu,
pilastre Nord-Ouest du naos

ске групе насликане у градачком наосу и препознати њихове представнике. Ради лакшег сагледавања најпре ће бити речи о фигурама светитеља насликаним у најнижој зони зидова и пиластара, а потом о онима које су сачуване у горњим регистрима, то јест у другој и трећој зони наоса градачког храма.

На западним странама источног пара стубаца у првој зони живописа градачке цркве данас нема очуваних трагова првобитних фресака. По аналогiji са сродним споменицима сасвим је основано претпоставити да су некада стојеће представе Христа, на јужној страни, и Богородице, на северној, биле насликане уз олтарску преграду и да су чиниле саставни део њеног сликаног програма.⁴¹ У близини олтарске преграде, тачније пред улазом у ђаконикон, приказан је светитељ од чије су стојеће фигуре

преостали незнатни фрагменти. На основу контура главе, дубоких зализака изнад чела и кратке браде, као и на основу скромних остатака епископске одеће, у његовом лику недавно је препознат свети Никола.⁴² С обзиром на решење из Богородичине цркве у Студеници, као и на чињеницу да је свети Стефан Првомученик у српском средњовековном живопису неретко сликан у непосредној близини олтарске преграде, претпостављено је да се управо представа тог светитеља некада налазила пред улазом у проскомидију градачке цркве.⁴³ На источном делу јужног поткуполног зида наоса, у непосредној близини иконостаса, налазе се остаци стојеће фигуре голобрадог младића кратке косе, али оскудни фреско-фрагменти, нажалост, онемогућују веродостојну идентификацију фигуре насликане на тако истакнутом месту у храму.⁴⁴

На источном и јужном зиду јужне певнице насликане су, данас фрагментарно сачуване, фигуре светих ратника.⁴⁵ И поред високог степена оштећења живописа, неке од чланова војничке скупине могуће је препознати. На северној страни најистакнутијег, источног зида, а судећи према портретским одликама приказаног лика и сачуваном делу натписа (Ϡ), представљен је свети Ђорђе, један од најзначајнијих ратника (сл. 8).⁴⁶ Од светог војника насликаног на јужном делу поменутог зида очувана је само лева половина тела, али физиономија и фризура тог младоликог ратника — представљеног без бркова и браде, с косом средње дужине, зачешљаном иза ушију — указују на то да је реч о светом Прокопију (сл. 9).⁴⁷ На западном зиду јужне певнице сачувани су само незнатни фрагменти, али ипак довољни да се на основу њих претпостави како су првобитно на том месту били приказани свети Кузман, Пантелејмон и Дамјан.⁴⁸ С обзиром на расположиву зидну површину, као и на избор и распоред светих бесребрника насликаних у старијим српским споменицима, предложена идентификација тројице светих врача сасвим је прихватљива. Осим тога, иконографске одлике фигуре смештене на северни део западног зида

светог Саве и Доношења моштију светог Саве у Милешеву (Ђурић, *Историјске композиције II*, 121–131), што су прихватили поједини истраживачи (G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 145; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 86; S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, ed. L. Hadermann-Misguich, C. Jolivet-Lévy, Paris 2011, 153). Потом су у сценама на западном зиду западног травеја препознати прикази преноса моштију краља Уроша из Хума у Сопоћане (Николић, *Прилози проучавању живописа*, 89–90; Кандић, *Манастир Градац*, 41; eadem, *Градац*, 205–206) и преноса моштију архиепископа Јоаникија (Кандић, *Манастир Градац*, 41; eadem, *Градац*, 205–206), док су у новије време поменуте композиције на западном зиду идентификоване као сцене преноса Урошевих и Јоаникијевих моштију, а она приказана на северном зиду западног травеја као Успење архиепископа Јоаникија (Тодић, *Сојоћани и Градац*, 73–76).

⁴¹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 74.

⁴² Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 62, п. 336.

⁴³ *Ibid.*, 62, 82.

⁴⁴ О препознавању једног од двојице мученика из Росафе — светог Сергија или Вакха — у лику ове фигуре: Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 89, п. 575.

⁴⁵ Millet, *La peinture II*, pl. 55, 3; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8; В. Ј. Ђурић, *Црква Св. Пејтра у Богдашићу и њене фреске*, *Зограф* 16 (1985) 33; М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о предцима ових светитеља у Дечанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и стиудије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 603; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 83, 159–160.

⁴⁶ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 76–77.

⁴⁷ *Ibid.*, 77. О иконографији овог светог ратника: С. Габелић, *О иконографији св. Прокопија*, *ЗРВИ* 43 (2006) 527–549.

⁴⁸ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 84–85.

— кратка коса и брада, дуга доња хаљина и огртач, уска жута трака — указују управо на светог Дамјана, чија би се представа, ако се имају у виду уобичајен редослед постављања ликова двојице најзначајнијих светих врача и смештање светог Пантелејмона између њих, очекивала на поменутом месту. Непосредно до светих врача, на западном делу јужног зида поткуполног простора, судећи по типолошким одликама приказаног светитеља, налази се лик једног од главних представника византијског монаштва — светог Антонија Великог.⁴⁹ Реч је о старијем човеку седих бркова и браде средње дужине, одевеном у монашку одећу и с кукулом на глави. Будући да се тај египатски пустињак обично сликао на самом почетку низа монаха, може се претпоставити да је и у градачкој цркви он предводио поворку светих подвижника. Од те поворке у задужбини краљице Јелене данас је само фрагментарно сачувано свега неколико монашких фигура. Иконографска анализа тих фрагмената и успостављање аналогија са сродним споменицима пружају довољно елемената за идентификацију неких светих подвижника, док су поједини — попут фигуре старијег монаха одевеног у одору великосхимника и смештеног на северну страну југозападног испуста — оштећени у мери која онемогућава њихово препознавање.

На чеonoј страни југозападног пиластра, у лику младића без бркова и браде, одевеног у великосхимничку одећу и представљеног са особеним атрибутом — књигом у руци — може се препознати свети Јован Каливит (сл. 10).⁵⁰ Наспрам њега, дакле на чеonoј страни северозападног ступца, приказана је фигура од које је сачуван само фрагмент горњег дела главе с нимбом, као и скромни делови одеће. На основу изгледа тог светог, како ћемо видети касније, може се закључити да је реч о Алексију Божијем човеку (сл. 11).⁵¹ На јужној страни северозападног испуста и на западној страни југоисточног испуста представљени су свети столпници, али идентитет њихових фигура и даље остаје неизван. У лику млађег светитеља краће, заобљене браде и с кукулом на глави, насликаног у непосредној близини светилишта, дакле на истакнутом месту у храму, можда би се могао препознати свети Симеон Столпник, који је, судећи по сачуваним примерима, обично сликан са заобљеном краћом брадом.⁵² На источној страни југозападног пиластра, непосредно изнад игуманског престола, приказана је стојећа фигура Богородице с малим Христом у левој руци, у иконографском типу познатом под називом Богородица Умиленија.⁵³ Исти иконографски тип Богородице насликан је, како ћемо видети, и у лунети портала који води из припрате у наос.

Сл. 12. Свети Мардарије
Fig. 12. Saint Mardaire

На јужном зиду западног травеја, у најнижој зони градачког наоса, налази се ктиторско-надгробна композиција, смештена непосредно изнад саркофага.⁵⁴ Христу на престолу, који благосиља десном руком, Богородица препоручује и приводи Немањиће држећи за руку, по свој прилици, светог Симеона Немању, родоначелника династије и најзначајнијег ктиторовог претходника, одевеног у монашку одећу.⁵⁵ Он је представљен како у улози предводника својих потомака држи за руку краља Уроша

⁴⁹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 81–82. И у недавно објављеној обимној студији о светим монасима у византијском зидном сликарству такође је претпостављено да је у јужном трансепту наоса градачке цркве насликан свети Антоније, cf. Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 258.

⁵⁰ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 83. Светлана Томековић је претпоставила, уз одређену опрезност, да је реч о фигури светог Јована Каливита, cf. Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 258.

⁵¹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 85. И у студији Светлане Томековић претпостављено је, додуше уз изван опрез, да је у градачкој цркви насликан свети Алексије Божији човек, cf. Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 258.

⁵² Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 87.

⁵³ *Ibid.*, 88.

⁵⁴ За ктиторску композицију cf. Petković, *La peinture serbe*, 16; С. Радојчић, *Порџрејши српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 27; Петковић, *Преглед црквених сџоменика*, 73; Millet, *La peinture II*, pl. 49, 4, pl. 59, 1; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6; Кандић, *Манасџир Градац*, 41; Живковић, *Конзерваџорски радови*, сл. 6; Николић, *Прилози џроучавању живојиса*, 86–88; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 84–85; Кандић, *Градац*, 196; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светџог Ахилија*, 167; *idem*, *Идејне основе српске владарске слике у средњем веку*, Београд 2006 (непубликована докторска дисертација), 49 et passim; Тодић, *Сџоћани и Градац*, 72–73.

⁵⁵ Ова монашка фигура тумачена је као представа Стефана Првовенчаног (Петковић, *Преглед црквених сџоменика*, 73; Радојчић, *Порџрејши српских владара*, 27; Николић, *Прилози џроучавању живојиса*, 86, п. 2; Кандић, *Манасџир Градац*, 41), потом као приказ Симеона Немање или Стефана Првовенчаног (Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 85) и, коначно, као лик

Сл. 13. Свѣти Авксентије
Fig. 13. Saint Auxence

I, који, с краљицом Јеленом, својом супругом, придржава модел градачке цркве. Део те композиције чине и три портрета насликана на странама јужног пиластра и веома оштећена.⁵⁶

Испод композиције Силазак Светог Духа, лицем окренуте ка олтарском простору, приказане су у пуној висини две личности из скупине петозарних,⁵⁷ које се, према иконографским обележјима, могу идентификовати као свети Мардарије (сл. 12) и свети Авксентије (сл. 13).⁵⁸ На потрбушју лука изнад пролаза у јужну певницу данас се могу видети делимично оштећене фигуре две старозаветне личности. На западној страни приказан је пророк Геден (сл. 16),⁵⁹ уз чији је лик сачуван натпис *propheta gedon*, док је на источној страни поменутог лука, с обзиром на устаљене иконографске елементе, место добио пророк Данило (сл. 17).⁶⁰ На потрбушју западног поткуполног лука приказани су Христови прародитељи — свети Јоаким (северно) и света Ана (јужно).⁶¹ Изнад ктиторске композиције, у другој зони јужног зида запад-

ног травеја, налази се фигура светог Трифуна у фронталном ставу и с крином у десној руци.⁶²

У прозору на јужном зиду поткуполног простора, у трећој зони живописа градачког наоса, насликани су медаљони с полуфигурама двојице апостола. На основу иконографских одлика, о чему ће касније бити речи, може се закључити да је на западној страни бифоре представљен свети Павле (сл. 15), док је наспрам њега, на источној страни, приказан свети Петар (сл. 14).⁶³ И у двојним прозорским отворима на северној страни поткуполног простора и на бочним зидовима западног травеја сачувани су фрагменти фресака, али они не пружају довољно елемената за поуздано препознавање фигура које су на тим местима биле приказане.

Слично градачком наосу, ни живопис припрате те цркве није сачуван у целини. Ипак, иконографски програм припрате могуће је у приличној мери реконструисати захваљујући сачуваним фрагментима фресака и старим фотографијама, али и на основу поређења с решењима оствареним у припратама других српских цркава XIII века. У горњој зони западног, северног и источног зида, у висини прозора, видљиви су остаци представа васељенских сабора.⁶⁴ Може се претпоставити

Симеона Немање (Војводић, *Зидно сликарство цркве Свѣтог Ахилија*, 167; Тодић, *Сойћани и Градац*, 72, п. 75).

⁵⁶ Питање идентитета насликаних личности и, с тим у вези, датованье живописа ранији истраживачи различито су решавали. У ликовима на пиластру препознати су краљ Драгутин, његова супруга краљица Кателина и принц Милутин (Николић, *Прилози проучавању живописа*, 86–88; Кандић, *Манастир Градац*, 41; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 85; Војводић, *Зидно сликарство цркве Свѣтог Ахилија*, 167), потом деца ктитора, синови Драгутин и Милутин, као и ћерка Брњача [В. Ј. Ђурић, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, *Зограф* 22 (1992) 23] и, на крају, краљ Милутин, његова жена и још једна непозната особа (Тодић, *Сойћани и Градац*, 72–73).

⁵⁷ Cf. Millet, *La peinture II*, pl. 65, 1–2 (где се њихове фигуре помињу као представе неидентификованих светитеља). Драган Војводић (*Зидно сликарство цркве Свѣтог Ахилија*, 90) закључује да су ликови петозарних мученика насликани у наосу Градца.

⁵⁸ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 88–91.
⁵⁹ Millet, *La peinture II*, pl. 64, 3; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8, т. XXXII, 1; Кандић, *Манастир Градац*, 33; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 91, 92–93.

⁶⁰ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 91–92.

⁶¹ Millet, *La peinture II*, pl. 65, 3 (у лику светог Јоакима препознат је Христос). Фигуре Јоакима и Ане исправно је идентификовала Д. Поповић (*Српски владарски гроб*, 87).

⁶² Ђ. Бошковић први је скренуо пажњу на атрибут у његовој руци, али се није упуштао у његову идентификацију, cf. Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 8, п. 46. Цртеж фигуре објавио је Б. Живковић, *Конзервативски радови*, 124, сл. 6. Р. Николић идентификовао је фигуру светог Трифуна и указао на њену везу с ктиторском композицијом, cf. idem, *Прилози проучавању живописа*, 91. О појави представе светог Трифуна изнад ктиторске композиције управо по жељи краљице Јелене: Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 85–86, 185; S. Gabelić, *O ikonografiji sv. Trifuna*, *Културно наследство* 28–29 (Скопје 2004) 111, 115, 117, sl. 3. Светог Трифуна из градачке цркве помињу М. Марковић, *Појединачне фигуре свѣтићела у наосу и иараклисима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана*, 247, п. 44, и Ј. Проловић, *Представе мученика у Ресави*, *Саопштења* 40 (2008) 175, 177.

⁶³ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 98–99. За репродукцију апостола Петра v. Millet, *La peinture II*, pl. 64, 4.

⁶⁴ Ђ. Бошковић је први исправно уочио да су у горњим деловима зидова припрате приказани васељенски сабори, cf. Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6, п. 29. Сцене из циклуса Васељенских сабора као једну од тема градачке припрате, не одређујући места на којима су оне биле приказане, помињу В. Ј. Ђурић (*Византијске фреске*, 41), Д. Војводић (*Зидно сликарство цркве Свѣтог Ахилија*, 99, 101) и В. Милановић (*О ирвобитном програму зидног сликарства у ирвобити Богородичине цркве у Морачи*, in: *Манастир Морача*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 163, п. 77). За репродукције cf. Бошковић, Ненадовић, *Градац*, т. XXXIII, 1; Кандић, *Градац*, сл. 21.

Сл. 14. Свети Петар (фото: Г. Мије)
Fig. 14. Saint Pierre (photo: G. Millet)

да су поједине сцене тог циклуса биле приказане не само на поменутим површинама већ и на горњем делу јужног зида и крстастом своду с ребрима, где је живопис сасвим уништен.⁶⁵ Знатна оштећеност живописа у горњој зони зидова градачке припрате, међутим, не дозвољава

доношење поузданих закључака о првобитној садржини и распореду сцена циклуса Васељенских сабора. У средњој зони зидова приказане су сцене Богородичиног циклуса: Одбијање дарова и Повратак Јоакима и Ане (западна страна југоисточног пиластра и источна страна јужног зида), затим Благовести Ани, Сусрет код Златних врата, Рођење Богородичино и Миловање Богородице (западни зид), потом Благослов три јереја, Богородичини први кораци и Ваведење Богородичино (северни зид) и, на крају, Захаријина молитва пред палицама, Заруке Богородичине и Прекори Јосифови (северни зид).⁶⁶ У доњој зони, на читавој површини јужног зида, са обе стране портала који води у јужни параклис, налазе се остаци композиције Четрдесеторице севастијских мученика.⁶⁷ У истој зони на западном и северном зиду насликане су појединачне фигуре мученика и монаха. Наиме, на северној страни југоисточног пиластра, потом на јужној страни западног зида, као и на његовој северној половини, могу се разазнати скромни фрагменти фигура мученика,⁶⁸ али је приказане ликове немогуће препознати. У доњој зони северног зида припрате градачке цркве насликан је низ од шест фигура, раздвојен порталом који води у северни параклис на два дела. Међу њима су три фронтално приказане фигуре, две стојеће на западном делу северног зида, као и једна допојасна фигура изнад лунете портала који води у северни параклис, свети монаси пустиножители,⁶⁹ а три стојеће фигуре приказане на источном делу истог зида јесу монаси песници.⁷⁰ Нажалост, услед веома слабе очуваности живописа није могуће утврдити идентитет насликаних личности, осим када је реч о светом Онуфрију, уз чији је лик преостало неколико слова натписа (ⲥⲞ ⲁⲛⲓ ⲣⲓ ⲉ),⁷¹ и светом Макарију Великом⁷² (пored његовог лика видљив је део натписа — ⲥⲞ), приказаном у виду оранта, молитвено раширених руку, над порталом који води у северни параклис. На источном зиду, у лунети портала који води у наос, приказана је Богородица с Христом, у иконографском типу Умилинија,⁷³ а под великим слепим аркадама, јужно и северно од портала, сачувани су оскудни фраг-

⁶⁵ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 110–111.

⁶⁶ Већину композиција на северном (Благослов три јереја и Ваведење) и западном зиду (Благовести Ани, Сусрет Јоакимов и Анин, Рођење и Миловање Богородице) побржао је још В. Р. Петковић, *La peinture serbe*, 16. С. Радојчић (*Старо српско сликарство*, 71) идентификује сачуване фрагменте на јужном зиду као Одбијање дарова. Ж. Лафонтен-Дозоњ у првом издању књиге о Богородичиним детињству у византијској уметности (J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident I*, Bruxelles 1964, 45) од сцена на источном зиду градачке припрате препознаје Заруке. Неке од сцена циклуса поменуте су и у: Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6, т. XXXIII; Кандић, *Манасиџир Градац*, 41. Ц. Грозданов је у студији о Богородичиним циклусима у охридској Перивлентпи [*Циклуси на живојој на Богородица во цркваиа свети Климент во Охрид (први дел)*], Прилози МАНУ 26/2 (Скопје 1995) 50] на јужном зиду градачке припрате препознао три сцене — Приношење и Одбијање дарова, Повратак Јоакимов и Анин и Благовести Јоакиму — а на северном зиду први је уочио остатке композиције Богородичини први кораци. Недавно је претпостављено постојање још неких композиција на местима на којима је живопис пропао (Јоаким испред савета дванаест племена, Благовести на бунару), као и то да је циклус почињао на западној страни југоисточног пиластра и источној страни јужног зида композицијом која обједињује два догађаја — Одбијање дарова и Повратак Јоакимов и Анин — а све сцене опширног Богородичиног циклуса из градачке цркве детаљно су описане и протумачене. Посебна пажња посвећена је иконографској анализи циклуса и проналажењу аналогија између градачких композиција и одговарајућих представа из савремених или пак нешто млађих византијских храмова [Д. Павловић, *Богородичин циклус у Благовешћенској цркви манасиџира*

Градац, Зограф 33 (2009) 75–89; eadem, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 112–134].

⁶⁷ Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6; Петковић, *Преглед црквених сликарских*, 73; Millet, *La peinture II*, pl. 62, 4; Д. Павловић, *Култи и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика у Србији XIII века*, in: *Ниш и Византија VII*, Ниш 2009, ed. М. Ракоција, 293–304; eadem, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 134–141.

⁶⁸ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 109, 141–142. За мишљење да су северно од портала приказани „живи савременици“, потом да је на северној површини југозападног пиластра представљен извесан дечак, као и да је једна од четири фигуре на јужној страни западног зида насликана с круном на глави, в. Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6, п. 29а.

⁶⁹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 142–144.

⁷⁰ В. Милановић, *Свети ђесници у низу светих монаха из доњег јојаса фресака Спаса цркве у Жичи*, in: *Манасиџир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 169–170, п. 10, сл. 12; eadem, *О светосавској редакцији ликова светих монаха у иријраји милешевске цркве. Прилог истраживању заједничких места у сликаним програмима црквених задужбина Немањина у XIII веку*, *Balkanica* 32–33 (2001–2002) 275, 276, 278, 279; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 144–146.

⁷¹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 143. В. Р. Петковић (*La peinture serbe*, 15; *Преглед црквених сликарских*, 73) помиње тог светитеља, али га грешком смешта на источни зид.

⁷² Овог пустиножителя у градачкој цркви идентификовала је В. Милановић (*О светосавској редакцији ликова светих монаха*, 283).

⁷³ Кандић, *Градац*, 118; Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 146–147. За репродукцију cf. Millet, *La peinture II*, pl. 63; Кандић, *Градац*, сл. 24, 68.

Сл. 15. Свѣѣи Павле (фоѣо: Г. Мије)
Fig. 15. Saint Paul (photo: G. Millet)

менти фресака (део нимба и крила арханђела), у којима је најпре препозната представа Благовести,⁷⁴ а потом фигуре двојице арханђела — Михаила и Гаврила.⁷⁵

У јужном параклису уз припрату градачке цркве до данас је сачувано тек неколико скромних фрагмената живописа (деталј сликане висеће завесице у најнижој зони и део архијерејске одеће на плавој позадини), док је у северном параклису живопис у потпуности уништен.⁷⁶

У лунети главног, западног портала градачке цркве насликане су Благовести — *bl agny{ eni E* — празник који храм слави (сл. 18).⁷⁷ Богородица у стојећем ставу приказана је на јужној страни сцене, а арханђео Гаврило, крај чијег је лика сачувано само неколико слова — *arhanđel* — на северном делу композиције. Јужно и северно од лунете главног портала, као и изнад улаза у цркву, могли су се некада уочити трагови неколико стојећих фигура,⁷⁸ који несумњиво указују на то да су фреске красиле и западну фасаду Благовештенске цркве.⁷⁹

На крају, поменућемо и фрагменте фресака — тачније читав низ веома малих површина живописа, остатака насликане одеће, део главе неидентификоване фигуре, представу Христа и натпис — који су пронађени током археолошких ископавања у апсиди северне капеле једнобродног храма смештеног северозападно од Благовештенске цркве и који се данас чувају у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.⁸⁰ До сада су у стручној литератури изнете претпоставке, мада недовољно аргументоване, о томе да пронађени фрескофрагменти потичу из Благовештенске цркве, односно да се могу датовати у крај XIII или почетак XIV века,⁸¹ затим да део главе извесне фигуре заправо представља лик непознатог младог Немањића,⁸² као и да је пронађени

натпис у ствари молитвени текст краљице Јелене који је, уз представу Христа Младенца, настао после краљичине смрти.⁸³ Ипак, ти фрагменти нису довољни за програмска и иконографска разматрања, нити се прецизније може одредити време њиховог настанка.

* * *

На основу изложеног распореда фресака може се закључити да живопис Благовештенске цркве у Градцу обухвата теме чији су избор и размештај познати из старије или оновремене уметности, али и оне које су ретко приказиване или први пут насликане у Градцу, без паралела не само у српском средњовековном сликарству већ и шире.

Дакле, поједина програмска решења сасвим су уобичајена за време у којем је настао живопис градачког храма. Тако су, рецимо, пророци представљени у куполи, архијереји у олтарском простору, монаси на зидовима наоса и припрате, Богородица с Христом непосредно изнад игуманског престола, циклус Великих празника у наосу, васељенски сабори у припрати, а киторска композиција на уобичајеном месту, на јужном зиду западног травеја, непосредно изнад саркофага, итд. Програм фресака градачког храма, међутим, показује и неке особености по којима се живопис те цркве издваја и од старијих и од хронолошки блиских остварења византијске и српске уметности. Поједина решења која су ту први пут

⁷⁴ Кандић, *Манастир Градац*, 41; eadem, *Градац*, 72–73, 118. Ђ. Бошковић први је препознао под северном аркадом фигуру арханђела, али није дао његово ближе одређење (Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6).

⁷⁵ Војводић, *Зидно сликарство цркве светог Ахилија*, 116.

⁷⁶ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 151–152. Судећи по фрагменту фреске забележеном на фотографском снимку Г. Мијеа (Millet, *La peinture II*, pl. 59, 4), делу композиције Преноса Немањиних моштију, која је некада била насликана на северном зиду, истраживачи су претпоставили да је у јужном параклису првобитно био насликан циклус Светог Симеона Немање, као и да је тај простор био њему посвећен, в. Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6–7, п. 36; В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле I*, ЗРВИ 8/2 (1964) 78; Vabić, *Les chapelles annexes*, 53, 145; Кандић, *Манастир Градац*, 41; М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакога, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 168 (Б. Тодић); В. Ј. Ђурић, *Сојоћани*, Београд 1991, 144; В. Todić, *What was the opening scene of the Cycle of St. Simeon Nemanja at Studenica?*, in: *Образ Византиј. Сборник статей в честь О. С. Поповой*, ed. А. В. Захарова, Москва 2008, 521, 522; Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 151, 258.

⁷⁷ Петковић, *Преглед црквених споменика*, 74; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 4, т. XIV, 1; Ђурић, *Византијске фреске*, 42; Кандић, *Манастир Градац*, 41; eadem, *Градац*, 111; Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 153–155.

⁷⁸ Фрагменти фресака опажају се на једном цртежу градачке цркве М. Валтровића, насталом 1875. године, cf. *Валтровић и Милутиновић. Документи I — ширенска грађа 1871–1884*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2006, 42. На трагове фресака на западној фасади Благовештенског храма указао је Ђ. Бошковић, аутор прве монографије о градачкој цркви, cf. Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 3.

⁷⁹ Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 155.

⁸⁰ Археолошка ископавања спроведена су од 1962. до 1972. године, под руководством А. Јуришић, а превентивну конзервацију фрагмената фресака на терену обавио је сликар конзерватор Б. Живковић. О томе в. А. Јуришић, *Обичај сахрањивања фрагмената живописа и дела архиепископске илације*, Саопштења 13 (1981) 170–172. Године 1987. конзерваторску обраду и реконструкцију појединих пронађених фрескофрагмената извео је сликар конзерватор Р. Петровић, cf. R. Petrović, *Nova metodologija zaštite fragmenata i zapaljenih fresaka u manastiru Hilandar u i u Prizrenu*, Diana 10 (2004/2005) 103–104.

⁸¹ Јуришић, *op. cit.*, 172.

⁸² Petrović, *op. cit.*, 103.

⁸³ *Ibid.*, 104.

примењена у српском средњовековном зидном сликарству у науци су већ разматрана. При томе мислимо на представу мртвог Христа у ниши ђаконикона, укључивање фигуре светог Андреје Критског међу најугледније свете оце васељенске цркве насликане у оквиру симболичне представе Службе архијереја, увођење опширног Богородичиног циклуса и представе Четрдесеторице севастијских мученика у програм градачке приправе, потом на лик светог Трифуна изнад ктиторске композиције и, коначно, на смештање композиција преноса моштију непознатих личности у приземну зону западног зида западног травеја, што је нарушило приказ поворке Немањића и условило раздвојено представљање чланова владарске породице, у две групе.⁸⁴ У овом раду, као што је напоменуто, указаћемо на нека програмска обележја зидног сликарства Благовештенске цркве којима досад није посвећивана пажња у науци.

Појава ликова пророка у куполи градачке цркве уобичајено је решење, али су они, сасвим извесно, некада били приказани у броју знатно већем у односу на познате примере из старијих српских цркава. Наиме, никада раније у српском сликарству XIII века није било представљено шеснаест пророчких ликова у једној зони живописа тамбура. Као што је закључено у ранијој литератури, група од шеснаест фигура пророка ретко је сликана у тамбурима купола. У зидном сликарству тако велики број старозаветних личности појављује се у тамбурима свега неколико храмова, као што су Панагија тон Халкеон у Солуну и манастир Дафни, а у српској средини пећка Богородица Одигитрија, Марков манастир, Љубостиња, Свети Ђорђе у Рибници и, по свему судећи, Наупара.⁸⁵ Наведеним примерима требало би прикључити и Градац. Иначе, број старозаветних личности у куполама цркава и начин њиховог постављања били су најчешће условљени величином и обликом тамбура. Судећи по сачуваним примерима, додуше малобројним, утврђено је постојање две варијанте приказивања шеснаест фигура пророка у тамбурима купола.⁸⁶ Наиме, толики број старозаветних личности распоређиван је у два низа по осам фигура (Панагија тон Халкеон у Солуну, Марков манастир, Љубостиња, на пример) или су пак пророци приказивани у једној зони. При томе је сликана по једна фигура између два прозора (Дафни) или су по двојица пророка смештана на површине између прозора (Богородица Одигитрија у Пећи).⁸⁷ И тамбур градачке куполе, несумњиво, својом величином и бројем страница омогућавао је приказивање шеснаест пророчких фигура. У поређењу с поменутом два начина постављања великог броја старозаветних личности у тамбуре кружне основе, градачка црква показује сасвим особено решење. Фигуре пророка нису биле смештене, као што је то било уобичајено, на површине између прозора кружног тамбура, већ на странице сасвим специфичног изнутра осмостраног тамбура. Управо по томе пример из Градца представља, колико нам је познато, јединствено решење у византијској уметности.

Декорацију градачког олтару, у складу с раније успостављеном традицијом, чине теме чији су избор и размештај познати из старије византијске уметности, али и из сликаног програма других српских цркава XIII века. Ипак, у оквиру уметности свог времена живопис у градачком олтару показује и нека особена решења. Појава фигура архијереја у истој зони с представом Причешћа није необична, мада је реч о ређе примењиваном реше-

Сл. 16. Пророк Геден
Fig. 16. Prophète Gédéon

њу.⁸⁸ Очигледно из практичних разлога, двојица архијереја учесника у симболичној Литургијској служби отаца цркве била су у градачком храму смештена изнад те композиције. Нажалост, услед великог оштећења фреске њихови ликови не могу се идентификовати. Исто је тако и са шесторицом светих отаца насликаних у полукругу

⁸⁴ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 27; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 6–8, п. 46; Ђоровић-Љубинковић, *Одраз културног живота Стефана*, 53; Ђурић, *Историјске композиције II*, 121–123, сл. 3, 4, 5; Babić, *Les chapelles annexes*, 145; Ђурић, *Византијске фреске*, 41, п. 42; Николић, *Прилози проучавању живописа*, 86–88, 89–91, сл. 2; Кандић, *Манастир Градац*, 33–34, 41; Тодић, *Српске фреске с краја XIII века*, 73; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 84–86; Gabelić, *O ikonografiji sv. Trifuna*, 111, 115, 117, sl. 3; Кандић, *Градац*, 196, 205–206; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 167; Тодић, *Сојоћани и Градац*, 72–76, сл. 9, 10, 11; Павловић, *Богородичин циклус у Благовештенској цркви манастира Градца*, 75–89; eadem, *Култи и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика у Србији XIII века*, 301–302; Tomeković, *Les saints ermites et toines*, 153; Павловић, *Култи и иконографија двојице светих Андреја са Крија*, 222.

⁸⁵ А. Сковран, *Фреске цркве св. Ђорђа под Горицом у Титограду*, Старице Црне Горе 3–4 (1965–1966) 126; Љ. Поповић, *Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи: идентификација и тумачење њихових*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 458–461 (с примерима и литературом); В. Ристић, *Новооткривене фреске у цркви Св. Богородице манастира Наупара*, Саопштења 26 (1994) 132.

⁸⁶ Поповић, *op. cit.*, 460–461.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ Ch. Walter, *La place des évêques dans le décor des absides byzantines*, *Revue de l'Art* 24 (1974) 81–85. Овакво решење примењено је нешто касније у Раваници и Каленићу, cf. Б. Живковић, *Каленић. Црпљежи фресака*, Београд 1982, 10–11; idem, *Раваница. Црпљежи фресака*, Београд 1990, 18–19; Т. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Београд 2007 (непубликована докторска дисертација) 305 (с примерима и литературом).

апсиде (сл. 3). Натписи крај њихових фигура нису сачувани. Уништени су им и ликови, те се литургичари не могу препознати ни према портретским обележјима. На њиховим отвореним свицима виде се пасуси молитава, али се фигуре архијереја не могу идентификовати на основу текстова које држе у рукама будући да је одавно утврђено да се исти цитат, од споменика до споменика, може наћи на ротулусима у рукама различитих свештенослужитеља.

Можемо само претпоставити да на градачкој представи Јован Златоусти и Василије Велики, аутори литургија, предводе поворке архијереја у олтару јер је то уобичајено решење. На ту претпоставку указује и представа првог архијереја на јужном делу апсидалног зида, насликаног како десном руком благосиља, док у левој држи савијен свитак. Наиме, приказивањем двојице најистакнутијих светих отаца као предводника поворки, док једном руком благосиљају, а у другој држе или полуотворене свитке с текстовима који се односе на освећење хлеба и вина (Свети Никита) или савијене свитке (северни параклис спољне приправе Богородичине цркве у Студеници, Богородица Болничка у Охриду, „Маркова црква“ у близини Велеса), али понекад и без ротулуса (Богородица Љевишка, Богородичина црква у Доњој Каменици), истицано је освећење часних дарова.⁸⁹ По свему судећи, у Градцу је насликана управо једна од варијаната иконографског решења приказа најсветијег тренутка литургије.⁹⁰ Будући да се Василије Велики најчешће представља са свитком на којем је исписана молитва што се изговара у време појања *Херувимске ѿсме*, а управо такав свитак у Градцу држи архијереј који предводи служитеље десно од нише горњег места, може се претпоставити да је чувени епископ Кесарије у задужбини краљице Јелене био насликан као предводник архијереја на северној страни.⁹¹ Сходно томе, вероватно је на челу служитеља на јужној страни био приказан архиепископ Цариграда Јован Златоусти са савијеним ротулусом.⁹² Стога не изненађује што се текст *Молиѿве ѿредложења*, иначе најчешће исписиван на свитку Јована Златоустог, у градачком олтарском простору, као што је поменуто, нашао у рукама архијереја насликаног на северном зиду проскомидије. Не постоје докази да се у средишту градачке композиције Литургијске службе отаца цркве некада налазила представа Христа агнеца на часној трпези. Сасвим је могуће да је она била изостављена. Уосталом, слика Служења свете литургије без малог Христа у средишту сцене није била непозната у зидном сликарству пре живописања Градца (Богородичина црква у Студеници).⁹³ С ликовима архијереја приказаним у главном делу светилишта целину су чиниле појединачне представе светитеља на зидовима проскомидије и ђаконикона. Да су у јужној и северној пастофорији могли бити приказани светитељи мањег угледа од архијереја насликаних у средишњем делу олтарског простора, наслућује се по представи епископа на северном зиду протезиса, у чијем лику, судећи по остатку натписа и иконографским обележјима, препознајемо светог Андреју Критског. Тај славни византијски химнограф приказиван је у црквама источнохришћанског света најчешће у олтарском простору, међу фигурама архијереја. Његова представа у градачкој цркви нарочито је занимљива будући да је реч о најстаријем познатом српском примеру укључивања светог Андреје међу најугледније свете оце васељенске цркве насликане у оквиру симболичне представе Службе архијереја.⁹⁴

Сл. 17. Пророк Данило
Fig. 17. Prophète Daniel

Са становишта програма вредна је пажње недавно идентификована представа Мирносица на Христовом гробу на јужном зиду јужне певнице. Како поменуто композиција указује заправо на Васкрсење Христово, та сцена неретко је сликана у оквиру Великих празника, и то често у непосредној близини Силаска у ад као другог начина приказивања најважнијег хришћанског празника,⁹⁵ али и у склопу циклуса Страдања и посмртних јављања Христових.⁹⁶ Пре живописања Градца пред-

⁸⁹ О томе детаљно: И. М. Ђорђевић, М. Марковић, „Маркова црква“ над реком Бабуном у близини Велеса, Зограф 27 (1998–1999) 146–147 (с примерима и литературом); М. Марковић, *Манасѿир Светиог Никитѿе код Скопља. Историја и живопис*, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација), 139–140, 149.

⁹⁰ У Градцу само један архијереј, онај који предводи поворку на јужној страни, благосиља десницом, док у левој руци држи савијен свитак. Архијереј на челу поворке на северној страни у руци држи свитак на којем је, као што је поменуто у првом делу рада, исписан текст молитве *Херувимске ѿсме*. О разним варијантама композиције која приказује освећење дарова: Ђорђевић, Марковић, *op. cit.*, 146–147, n. 60, 62 (с примерима и литературом).

⁹¹ Павловић, *Зидно сликарство Благовешѿенске цркве*, 32. И у недавно објављеном раду В. Вукашиновић истакао је да је неидентификовани архијереј, први са северне стране градачке апсиде, насликан на месту на којем се у „класичном распореду“ приказује Василије Велики, cf. Вукашиновић, *op. cit.*, 244.

⁹² Павловић, *Зидно сликарство Благовешѿенске цркве*, 32.

⁹³ Кашанин et al., *Студеница*, 149–150. Од познијих примера поменућемо оне из охридске Богородице Перивлепте, Жиче, Светих апостола у Солуну, Старог Нагоричина, као и из Светог Николе у Бањи. За наведене споменике cf. Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 91; idem, *Топографија жичких фресака*, in: *Манасѿир Жича*, 111; С. Пејић, *Манасѿир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 71–72.

⁹⁴ О томе детаљно: Павловић, *Кули и иконографија*, 213–234.

⁹⁵ E. Kitzinger, *Reflections on the Feast Cycle in Byzantine art*, *Cahiers archéologiques* 36 (1988) 52–54. Приказивање композиције Мирносица на гробу у празничном циклусу врло је често у византијској уметности (Света Тројица у Кранидију, Богородица Перивлепта у Охриду, на пример), као и у задужбинама српских ктитора (Студеница, Милешева, Свети Никита, Свети Спас у Кучевишту, Лесново, итд.).

⁹⁶ G. Millet, *Recherches sur l'icôno-graphie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris 1960, 53–56; М. Марковић, *Првобитни живопис главне манасѿирске цркве*, in: *Манасѿир Хиљандар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 222, 224; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутиина*, Београд 1998, 140–146; Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја*, Крагујевац 2000, 107–120; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манасѿир Дечани*, Београд 2005, 389.

става Мироносица на Христовом гробу насликана је на јужном зиду западног травеја, то јест над портретима ктитора, у Студеници⁹⁷ и Милешеви,⁹⁸ као и на западном зиду цркве Светог Николе у Студеници,⁹⁹ док је у Сопоћанима приказана у олтару, међу композицијама Христових посмртних јављања.¹⁰⁰ Ако се имају у виду примери из студеничке и милешевске цркве, у којима поменута сцена није насликана у низу представа Мука Христових, циклуса представљеног у припратама тих храмова, може се претпоставити да ни у градачкој цркви композиција Мироносица на Христовом гробу није чинила саставни део циклуса Христових страдања. С друге стране, не би требало у потпуности одбацити ни претпоставку да је поменута композиција била само једна од сцена циклуса Мука Христових који је некада красио горње зоне певница у задужбини краљице Јелене, будући да су сцене тог циклуса сачуване у јужном и северном певничком простору Мораче,¹⁰¹ додуше на млађем слоју сликарства, али који је могао поновити првобитна решења из XIII столећа, као и у средишњем делу цркве у Ариљу.¹⁰² Не би требало занемарити ни чињеницу да је композиција Страдања четрдесеторице севастијских мученика, у најзначајнијим српским црквама XIII века обично сликана на сводовима и у горњим зонама зидова вестибила, односно певничких простора, у градачкој цркви „пресељена“ у припрату, што је несумњиво била непосредна последица увођења нових сцена у иконографски програм певница те цркве.

У сликаној програму градачке цркве пажњу заслужују и четири фигуре смештене у другу зону живописа, на потрбушја поткуполних лукова. Реч је представама Христових прародитеља Јоакима и Ане, као и пророка Гедеона и Данила (слике 16 и 17). Фигура пророка Данила, крај које натпис није очуван, досад није била препозната у стручној литератури. Идентитет тог пророка може се утврдити не само на основу устаљених иконографских елемената — источњачке црвене капе на глави и црвеног плашта пребаченог преко леве руке — већ и по уобичајеној физиономији, будући да је представљен као млад човек без браде и с ковчавом косом. Пророци Гедеон и Данило, судећи по сачуваним примерима, сликани су у различитим деловима црквених грађевина, неретко у низу пророчких фигура у тамбуру куполе.¹⁰³ И свети Јоаким и света Ана често су приказивани у монументалном зидном сликарству, и то како у склопу сцена из циклуса Богородичиног житија тако и као засебне фигуре, у различитим деловима сликаних програма.¹⁰⁴ Представе Христових прародитеља Јоакима и Ане у градачкој цркви, сагледане у оквиру укупног програма живописа поткуполног простора, у непосредној су идејној и програмској вези са старозаветним фигурама, од којих су до данас очувани ликови Гедеона и Данила. Ако се имају у виду решења из старијих српских споменика, важно је ипак приметити да је приказивање Христових прародитеља, који су му претходили као преци по плоти, и пророка, који су у својим списима наговестили Спаситељев долазак, на лучним површинама средишњег дела цркве чинило значајну особеност тематског програма Градца. Наиме, већи број старозаветних фигура још пре настанка живописа у задужбини краљице Јелене насликан је на потрбушјама лукова под куполом и на бочним поткуполним зидовима у Милешеви,¹⁰⁵ Светим апостолима у Пећи,¹⁰⁶ у Сопоћанима¹⁰⁷ и Жичи.¹⁰⁸ Будући да је реч о храмовима у чијим је куполама насликана композиција Вазнесења, старозаветне фигуре биле су стога померене

у нижу зону. Премда су, за разлику од поменутих примера, у градачкој куполи некада били приказани Христос Пантократор и шеснаесторица пророка, и на потрбушје поткуполних лукова, као што је поменуто, смештене су две пророчке и две прародитељске фигуре. Највероватније је да су се наспрам пророка Данила и Гедеона, на потрбушју лука изнад пролаза у северну певницу, на којем данас нема трагова живописа, некада налазиле фигуре још две старозаветне личности. Осим тога, уколико се у виду има чињеница да је Данило готово увек насликан у тамбурима купола у којима је, као у Градцу, приказано шеснаест старозаветних фигура (Дафни, Панагија тон Халкеон у Солуну, Богородица Одигитрија у Пећи, Марков манастир, на пример), могло би се помишљати да је тај велики пророк, осим на потрбушју лука изнад пролаза у јужну певницу, некада био приказан и у тамбуру куполе градачке цркве. Нажалост, услед великих оштећења живописа у градачкој цркви, у овом тренутку није могуће одредити тачан број старозаветних личности које су некада биле насликане у горњим зонама, нити је могуће било шта прецизније рећи о њиховом избору и распореду. Ипак, појава већег броја старозаветних личности у сликаној програму градачког наоса, несумњиво указује на појачано интересовање за старозаветну тематику, која је, иначе, постала веома популарна у монументалном сликарству краја XIII и почетка XIV века.

Приказивање светог Јована Каливита и светог Алексија Божијег човека у низу најистакнутијих подвижника није било честа пракса у византијској уметности. Штавише, у поређењу са сликаним програмима рашких грађевина, сликање светог Јована Каливита на чеоној страни југозападног пиластра и приказивање фигуре светог Алексија Божијег човека наспрам њега, на чеоној страни северозападног пиластра у наосу градачке цркве, представља новину вредну пажње. Иако је горњи део фигуре светог Јована Каливита избледео, може се разазнати лик младог човека без браде, с кратком косом, одевеног у великосхимничку одећу, то јест у монашку ризу с тамноплавим аналавом (сл. 10). Осим тога, његов лик може се препознати и по особеном атрибуту — затвореном јеванђељу златних корица које држи у левој руци.¹⁰⁹ Приказивање Јована с књигом рукама непосредно је повезано с једним догађајем из његовог живота. Наиме, након сусрета са извесним монахом он одлази из Цариграда у битинијски манастир Неусипајушчих. Том приликом по-

⁹⁷ Кашанин et al., *Студеница*, 144; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 38.

⁹⁸ Б. Живковић, *Милешева. Црпљежи фресака*, Београд 1992, 30; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 51.

⁹⁹ Кашанин et al., *Студеница*, 180–181.

¹⁰⁰ Б. Живковић, *Сопоћани. Црпљежи фресака*, Београд 1984, 14; Ђурић, *Сопоћани*, 58.

¹⁰¹ С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 45, 234–237.

¹⁰² Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 73–74.

¹⁰³ О томе, с примерима и литературом, в. Павловић, *Зидно сликарство Благовешћенске цркве*, 91–93.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 93–94 (с примерима и литературом).

¹⁰⁵ Живковић, *Милешева*, 12–18.

¹⁰⁶ В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка њапирјаришија*, Београд 1990, 38.

¹⁰⁷ Живковић, *Сопоћани*, 8–9, 11–12.

¹⁰⁸ Б. Живковић, *Жича. Црпљежи фресака*, Београд 1985, 22–25.

¹⁰⁹ О иконографским обележјима светог Јована Каливита в. S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Miletseva*, in: *Милешева у историји српског народа*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 53 (н. 29), 58 (н. 84); Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 28 et passim; Марковић, *Појединачне фигуре*, 252 (н. 101); М. Медић, *Спирити сликарски њиручници III*, Београд 2005, 423.

нео је са собом јеванђеље оковано златом и украшено драгим камењем као дар који је пре пута добио од родитеља. Након повратка у родни град боравио је три године у колиби (отуда и име Колибар) у близини родитељског дома, где га је мајка препознала по златним корицама књиге.¹¹⁰ Пракса приказивања Јована Каливита са украшеним јеванђељем у руци одржала се у уметности током читавог средњег века.

Ако се има у виду чињеница да је у српском сликарству сачувано свега неколико представа Јована Каливита,¹¹¹ јасно је да је лик тог светог у градачком живопису издвојен знатно више него у сликарству других српских владарских и властеоских задужбина. Не може се, међутим, са сигурношћу одговорити на питање о томе због чега је управо тај цариградски аскета V века посебно наглашен у односу на остале монашке представнике и смештен на чеону страну југозападног пиластра. Може се само претпоставити да је истакнуто место Јована Каливита у најнижој зони наоса цркве у Градцу било условљено посебним разлозима или захтевима твораца иконографског програма. У сваком случају, тај светитељ програмски се може довести у везу с личношћу насликаном на наспрамном пиластру, коју, на основу особене физиономије, можемо препознати као светог Алексија Божијег човека (сл. 11). Од његове фигуре сачуван је само фрагмент горњег дела главе с нимбом, као и скромни делови одеће. Приказан је као младолик човек тамносмеђе косе. Одевен је у црвену доњу хаљину и окерогртач.¹¹² Свети Алексије је, како сазнајемо из житија, рођен у богатој римској породици и живео је у време царева Аркадија и Хонорија. Пошто је напустио родитељски дом, отишао је у Едесу, па се поново вратио у родни град, где је живео усамљеничким животом читавих седамнаест година, и то у кућици непосредно крај очеве палате, али га родитељи за све то време нису препозна-

ли.¹¹³ Слично светом Јовану Каливиту, ни свети Алексије не припада скупини светитеља који су неизоставно сликани у средњовековним храмовима, па се смештање његове фигуре у најнижу зону живописа градачке цркве не може сматрати уобичајеним решењем у српском сликарству.¹¹⁴

Свети Јован Каливит и свети Алексије Божији човек, насликани као пандани у првој зони живописа градачког наоса, заслужују нарочиту пажњу.¹¹⁵ По свој прилици, такав положај представа те двојице светитеља може се објаснити великом сличношћу њихових житија. Наиме, и свети Алексије и свети Јован потицали су из имућних породица, први је био син римског великодостојника, а други цариградског. И један и други тајно су напустили родитељски дом, отишли су у манастир и живели аскетски. После извесног времена вратили су се у родне градове и неколико година обитавали су у скромним колибама покрај породичних кућа, а да ниједног од њих родитељи нису препознали. Сходно тим заједничким биографским елементима, приметна је тежња твораца иконографских програма да унутар мање или веће групе монашких фигура светог Алексија Божијег човека и светог Јована Каливита насликају заједно, једног поред другог (Свети Никола „под кровом“ у Какопетрији на Кипру, Спасопреображенски храм Мирожског манастира у Пскову, Оморфи Еклесија у Атини, Милешева, Свети Никола у Витси),¹¹⁶ једног у близини другог (грузијска црква Тимотесубани,¹¹⁷ манастир Варлаам на Метеорима,¹¹⁸ католикон Велике лавре и Дохијара¹¹⁹) или пак једног наспрам другог као што је учињено у Богородици Мавриотиси у Костуру,¹²⁰ Старом манастиру код Врондаме (Лаконија),¹²¹ Градцу, Старом Нагоричину,¹²² кипарским црквама Часног крста „ту Агиасмати“ у Платанистаси и католикону манастира Светог Неофита код Пафоса,¹²³ храму Светог Николе “Анапавсас” на Метео-

¹¹⁰ PG 114, 568–581; J. Поповић, *Житија светијих, јануар*, Београд 1972, 480–488.

¹¹¹ За примере с литературом в. Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 84.

¹¹² Према опису у *Ерминији Дионисија из Фурне*, црте лица светог Алексија умногоме подсећају на лик светог Јована Крститеља (Медић, *Сџари сликарски њручници III*, 423). Да на градачком пиластру није приказан свети Јован Крститељ, може се закључити по коси, која је на представама тог светитеља знатно разбарушенија и валовитија него код светог Алексија, као и по очуваним фрагментима одеће, у којима се не могу препознати ни химатион ни колобијум, карактеристични за представе светог Јована. О иконографским обележјима светог Алексија в. Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 29, 95 et passim.

¹¹³ BHG 51; F. M. Esteves Pereira, *Légende grecques de l'homme de Dieu, Saint Alexis*, АВ 19 (1900) 243–253; J. Поповић, *Житија светијих, март*, Београд 1973, 345–353.

¹¹⁴ За примере његових представа у српском сликарству, с литературом, в. Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве*, 85–86.

¹¹⁵ Аутор овог рада припрема текст о заједничким представама светог Јована Каливита и светог Алексија Божијег човека у византијском сликарству. У близини поменуте двојице светих слика се понекад и свети Ефросин Кувар, што је већ примећено у литератури (cf. Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 207; В. Милановић, *Светијачки лик у контексту: Један нерасветљени пример из ексонартекса цркве у манастиру Трескавац*, in: *Византијски свети на Балкану II*, 473, п. 54), али су ипак у сликаним програмима средњовековних цркава у међусобну везу много чешће довођени ликови светог Јована Каливита и светог Алексија Божијег човека. Осим примера који су забележени у наведеној литератури поменућемо да су свети Јован Каливит и свети Ефросин Кувар приказани један наспрам другог и у цркви Успења Богородице у Калабаки, као и да је свети Алексије Божији човек представљен покрај светог Ефросина у припрати католикона манастира Галагатаки на Еубеји (Т. Kanari, *Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint Jean le Précurseur*, Athènes 2003, 133, 134, pl. 78b), манастиру Варлаам на Ме-

теорима (S. Choulia, J. Albani, *Meteora. Architecture–Painting*, Athens 1999, 75), трпезарији Велике лавре (G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, pl. 146, 2; N. Τουτός, Γ. Φουστέρης, *Εἰρετήριον τῆς Μνημειακῆς Ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους 10^{ου}-17^{ου} αἰώνων*, Αθήνα 2010, 87, 93), католикону и трпезарији Дохијара (Millet, *Monuments de l'Athos*, pl. 241, 2; Τουτός, Φουστέρης, *Εἰρετήριον τῆς Μνημειακῆς Ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, 344, 347, 354, 356).

¹¹⁶ Cf. Α. Βασιλάκη-Καρακατζάνη, *Οι τοιχογραφίες τῆς Ὀμορφῆς Ἐκκλησίας στὴν Αθήνα*, Αθήνα 1971, πίν. 3α. За остале наведене споменике в. Α. Stylianou, J. A. Stylianou, *The painted churches of Cyprus*, London 1985, 59; Tomeković, *Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa*, 53, 58, 60, 62; Живковић, *Милешева*, 38–39; Α. Γ. Τοῦρτα, *Οι ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Βίτσα καὶ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, 53, 166, 167, πίν. 92β; В. Д. Сарабянов, *Спасо-Преображенский собор Мирожского монастыря*, Москва 2010, 239, 250, 308, ил. 223–224; Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 207, fig. 1, 54.

¹¹⁷ Е. Л. Привалова, *Роспись Тимотесубани*, Тбилиси 1980, 97–98, 102–103, т. XLIV; Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 299.

¹¹⁸ Choulia, Albani, *Meteora*, 74–75. У манастиру Варлаам на Метеорима у близини представа светог Алексија Божијег човека и светог Јована Каливита, као што је поменуто (cf. п. 115 у овом раду), приказан је лик светог Ефросина Куvara будући да су ова тројица светих насликана на југозападном ступцу (свети Јован Каливит на источној страни, свети Алексије на јужној, а свети Ефросин на западној страни поменутог ступца).

¹¹⁹ Millet, *Monuments de l'Athos*, pl. 241, 2; Τουτός, Φουστέρης, *Εἰρετήριον τῆς Μνημειακῆς Ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, 69, 71, 344, 347.

¹²⁰ S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athens 1985, 68.

¹²¹ Ν. Β. Δρανδάκης, *Τὸ Παλιομονάστηρο τοῦ Βρονταῖα*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 43 (1988) 188–189, πίν. 84 α–β.

¹²² Тодић, *Сџаро Нагоричино*, 75, 118; idem, *Српско сликарство*, 322.

¹²³ Stylianou, *Painted churches*, 206, 216, 379, fig. 120.

рима,¹²⁴ цркви Светог Николе у манастиру Филантропинон,¹²⁵ трпезарији манастира Хиландара¹²⁶).

У односу на тематске програме српских цркава XIII века, приказ светог Петра (сл. 14) и светог Павла (сл. 15), двојице најзначајнијих апостола, у склопу декорације прозорског отвора јужног зида поткуполног простора градачког храма представља неуобичајено решење. Њихове полуфигуре, окренуте ка северу, дате су у полупрофилу. Иако натписи поред ликова нису сачувани, двојица апостола могу се идентификовати према иконографским обележјима. Физиономије апостолског пара типичне су за њихове представе у црквама осликаним пре и после живописања Градца. Наиме, свети Петар представљен је с кратком седом косом и брадом, док је свети Павле проћелав, кратке тамне браде и високог чела.¹²⁷ Такође, првоапостоли су насликани са својим атрибутима: свети Павле у десној руци држи затворену књигу, а свети Петар вероватно ротулус.

Смештање ликова светог Петра и светог Павла на источну и западну страну бифоре, дакле на мање угледно место, у трећу зону живописа, није уобичајено за време у којем је настало градачко сликарство. Наиме, фигуре апостола чиниле су део тематског програма најниже зоне живописа рашких грађевина XIII века. Тако су фигуре апостола приказане у певничким просторима Жиче¹²⁸ и Милешева,¹²⁹ као и у певницама Сопоћана¹³⁰ и Ариља,¹³¹ где су уз ликове апостола насликани и представници других светитељских група. За разлику од поменутих примера, у јужној певници градачке цркве приказани су свети ратници и свети лекари, а не апостоли. Будући да је сликање ктиторске представе и српских историјских композиција у градачком западном травеју довело до ремећења уобичајеног иконографског програма у првој зони наоса цркве, представници поменутих светитељских хорова били су померени ка деловима храма у којима је било довољно простора за њихово приказивање, то јест ка певницама. Због тих разлога фигуре апостола биле су потиснуте из најнижег регистра у зону прозора, на дотад сасвим неуобичајено место. У северном певничком простору Градца живопис није сачуван, али ако се у виду има уобичајено начело симетрије које је примењивано приликом сликања фигура у певницама, као и чињеница да су двојица најпоштованијих апостола приказана у трећој зони живописа градачког храма, не чини се нимало вероватним да су апостолске фигуре првобитно биле представљене у најнижој зони северне певнице. С друге стране, може се претпоставити да су се ликови двојице апостола некада налазили и у двојном прозорском отвору на северној страни поткуполног простора, на месту где је живопис данас веома оштећен.

На крају се може закључити да су у сликаном програму градачког храма избор и распоред појединих тема преузети из старијих немањихких задужбина (понављање, уз мања одступања, студеничког распореда циклуса Великих празника, одабир светитељских ликова који су

Сл. 18. Благовесџи
Fig. 18. Annonciation

били насликани пред улазом у бочне делове светилишта, представе петозарних мученика, на пример), али су истовремено примењена и сасвим нова, оригинална решења у српској средњовековној уметности (представљање светог Трифуна изнад гробнице и ктиторске композиције у западном травеју, увођење опширног циклуса Богородичиног житија и представе Страдања севастијских мученика у програм припрате, сликање шеснаест фигура пророка у куполи итд.). Управо због тих разлога зидно сликарство Благовештенске цркве представља спој старих узора и нових, напреднијих решења. Та нова, напреднија схватања наговештај су остварења насталих на самом измаку XIII века, али и оних из наредног столећа. Иако су данас тешко оштећене и избледеле, фреске Благовештенске цркве од изузетног су значаја и незаобилазне су у изучавању српског средњовековног сликарства.

¹²⁴ D. Z. Sofianos, E. N. Tsigaridas, *Holy Meteora, the monastery of St. Nicholas Anapafsas. History and art*, Kalambaka 2003, 112, 124–125, 248, 316, 317; A. Bekiaris, *Theophanis the Cretan to the Holy Monastery of St. Nicholas Anapausas Meteora*, Athens 2010, fig. 83, 84–85.

¹²⁵ *Monasteries of the island of Ioannina. Painting*, ed. M. Garidis, A. Paliouras, Ioannina 1993, 214, 217, fig. 216–217.

¹²⁶ Τουτός, Φουστέρης, *Εὑρετήριον τῆς Μνημειακῆς Ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, 194–195.

¹²⁷ О иконографији двојице апостола: K. Weitzmann, *The St. Peter Icon of Dumbarton Oaks*, Washington 1983, 21, 24–26, 32–33. За примере представљања двојице апостола у средњовековној уметности cf. М. Тагић-Ђурић, *Икона апостола Пејтра и Павла у Вајшкану*, Зограф 2 (1967) 12–14.

¹²⁸ Живковић, *Жича*, 8–10; Ђурић, *Црква Св. Пејтра у Богдашићу*, 32; Б. Тодић, *Иконографска исцртавања жичких фресака XIII века*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 26–27; Д. Војводић, *Жића и Пећ. Прилог размајрању сличности два програма зидног сликарства*, Саопштења 43 (2001) 42–43.

¹²⁹ Живковић, *Милешева*, 24–25.

¹³⁰ *Idem*, *Сопоћани*, 18–19.

¹³¹ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиог Ахилија*, 79–84.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Бабић Г., *Циклус Христовог дејиништва у пределу с хумкама на фресци у Грацу*, Рашка баштина I (Краљево 1975) 49–56 [Babić G., *Ciklus Hristovog detinjstva u predelu s humkama na fresci u Gracu*, Raška baština I (Kraljevo 1975) 49–56].
- Babić G., *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction Liturgique et Programmes Iconographiques*, Paris 1969.
- Бабић Г., *О композицији Усења у Богородичиној цркви у Свуденици*, Старинар 13–14 (1965) 263 [Babić G., *O kompoziciji Uspenja u Bogorodičnoj crkvi u Studenici*, Starinar 13–14 (1965) 263].
- Bekiaris A., *Theophanis the Cretan to the Holy Monastery of St. Nicholas Anapausas Meteora*, Athens 2010.
- Бошковић Ђ., Ненадовић С., *Градац*, Београд 1951 (Bošković Đ., Nenadović S., *Gradac*, Beograd 1951).
- Поровић-Љубинковић М., *Одраз култура Светиога Стефана у српској средњовековној уметности*, Старинар 12 (1961) 53 [Čorović-Ljubinković M., *Odras kulta Svetog Stefana u srpskoj srednjovekovnoj umetnosti*, Starinar 12 (1961) 53].
- Δρανδάκης Ν. Β., *Το Παλιοναστήριον τοῦ Βρονταῖα*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 43 (1988) 188–189 [Drandakēs N. B., *To Palionastērion tou Vrontata*, Archaiologikon Deltion 43 (1988) 188–189].
- Ђорђевић И. М., *Програм Богородичине цркве у Свуденици у српско средњовековно зидно сликарство*, in: *Свудије српске средњовековне уметности*, ed. Д. Војводић, М. Марковић, Београд 2008, 220 (Đorđević I. M., *Program Bogorodičine crkve u Studenici i srpsko srednjovekovno zidno slikarstvo*, in: *Studije srpske srednjovekovne umetnosti*, ed. D. Vojvodić, M. Marković, Beograd 2008, 220).
- Ђорђевић И. М., Марковић М., *“Маркова црква” над реком Бабуном у близини Велеса*, Зограф 27 (1998–1999) 146–147 [Djordjević I. M., Marković M., *“Markova crkva” nad rekom Babunom u blizini Veleša*, Zograf 27 (1998–1999) 146–147].
- Ђурић В. Ј., *Црква Св. Пејра у Богдашићу и њене фреске*, Зограф 16 (1985) 33 [Djurić V. J., *Crkva Sv. Petra u Bogdašiću i njene freske*, Zograf 16 (1985) 33].
- Ђурић В. Ј., *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, I, ЗРВИ 8/2 (1964) 78 [Djurić V. J., *Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjeg veka i njihove književne paralele*, I, ZRVI 8/2 (1964) 78].
- Ђурић В. Ј., *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, II, ЗРВИ 10 (1967) 121–131 [Djurić V. J., *Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjeg veka i njihove književne paralele*, II, ZRVI 10 (1967) 121–131].
- Ђурић В. Ј., *Српска династија у Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, Зограф 22 (1992) 23 [Djurić V. J., *Srpska dinastija i Vizantija na freskama u manastiru Mileševi*, Zograf 22 (1992) 23].
- Ђурић В. Ј., *Сојоћани*, Београд 1991 (Djurić V. J., *Soročani*, Beograd 1991).
- Ђурић В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975 (Djurić V. J., *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1975).
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка иаџирија*, Београд 1990 (Djurić V. J., Ćirković S., Korać V., *Pecka patrijaršija*, Beograd 1990).
- Esteves Pereira F. M., *Légende grecque de l'homme de Dieu, Saint Alexis*, AV 19 (1900) 243–253.
- Этингоф О. Е., *Сопоставление сцен “Рождество Христово” и “Успение Богоматери” в росписях церквей Богородицы в Студенице и Благовещения в Градаце. Новый взгляд*, in: *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*, ed. О. Е. Этингоф, С. Петербург 1997, 59–73 (Étingof O. E., *Sopostavlenie sŕšen “Rozhdestvo Hristovo” i “Uspenie Bogomateri” v rospisakh tserkveĭ Bogoroditsy v Studenitse i Blagoveshcheniia v Gradatsĕ. Novyĭ vzgliad*, in: *Drevnerusskoe iskusstvo. Rus'. Vizantiĭa. Balkany. XIII vek*, ed. O. E. Étingof, S. Peterburg 1997, 59–73).
- Габелић С., *О иконографији св. Прокопија*, ЗРВИ 43 (2006) 527–549 [Gabelić S., *O ikonografiji sv. Prokopija*, ZRVI 43 (2006) 527–549].
- Gabelić S., *O ikonografiji sv. Trifuna*, *Kulturno nasledstvo* 28–29 (Skopje 2004) 111, 115, 117 [Gabelić S., *O ikonografiji sv. Trifuna*, *Kulturno nasledstvo* 28–29 (Skopje 2004) 111, 115, 117].
- Грозданов Ц., *Циклусои на живојој на Богородица во црквиа свейти Климент во Охрид (први дел)*, Прилози Македонске академије наука и уметности 26/2 (Скопје 1995) 50 [Grozdanov C., *Ciklusot na životot na Bogorodica vo crkvata sveti Kliment vo Ohrid (prvi del)*, *Prilozi Makedonske akademije nauka i umetnosti* 26/2 (Skopje 1995) 50].
- Јуришић А., *Обичај сахрањивања фрагмената живојојса и делова архитектонске илације*, Саопштења 13 (1981) 170–172 [Jurišić A., *Običaj sahranjivanja fragmenata živopisa i delova arhitektonske plastike*, *Saopštenja* 13 (1981) 170–172].
- Кандић О., *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005 (Kandić O. M., *Gradac. Istorija i arhitektura manastira*, Beograd 2005).
- Кандић О. М., *Манастир Градац*, Београд 1982 (Kandić O. M., *Manastir Gradac*, Beograd 1982).
- Кашанин М., Чанак-Медић М., Максимовић Ј., Тодић Б., Шаkota М., *Манастир Свуденица*, Београд 1986 [Kašanin M., Čanak-Medić M., Maksimović J., Todić B., Šakota M., *Manastir Studenica*, Beograd 1986].
- Kitzinger E., *Reflections on the Feast Cycle in Byzantine art*, *Cahiers archéologique* 36 (1988) 52–54.
- Lafontaine-Dosogne J., *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1992.
- Марковић М., *Манастир Светиога Никитије код Скопља – историја и живојојса*, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација) [Marković M., *Manastir Svetog Nikite kod Skoplja – istorija i živopis*, Beograd 2004 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Марковић М., *О иконографији свейтих рајника у источно-хришћанској уметности и о представљавама ових свейтијеља у Дечанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и свудије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 603 (Marković M., *O ikonografiji svetih ratnika u istočno-hrišćanskoj umetnosti i o predstavama ovih svetitelja u Dečanima*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1995, 603).
- Марковић М., *Појединачне фигуре свейтијеља у наосу и параклисима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и свудије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 247, 252 [Marković M., *Pojedinačne figure svetitelja u naosu i paraklisisima*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1995, 247, 252].
- Марковић М., *Првобитни живојојса главне манастирске цркве*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 222, 224 [Marković M., *Prvobitni živopis glavne manastirske crkve*, in: *Manastir Hilandar*, ed. G. Subotić, Beograd 1998, 222, 224].
- Медић М., *Свјари сликарски љруручници*, III, Београд 2005 (Medić M., *Stari slikarski priručnici*, III, Beograd 2005).
- Милановић В., *О љрвобитном љрограму зидног сликарства у љриџрајти Богородичине цркве у Морачи*, in: *Манастир Морача*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 163 (Milanović V., *O prvobitnom programu zidnog slikarstva u priprati Bogorodičine crkve u Morači*, in: *Manastir Morača*, ed. B. Todić, D. Popović, Beograd 2006, 163).
- Милановић В., *Свейти љесници у низу свейтих монаха из доњег љојаса фресака Сјасове цркве у Жичи*, in: *Манастир Жича*, Краљево 2000, 169–170 (Milanović V., *Sveti pesnici u nizu svetih monaha iz donjeg pojasa fresaka Spasove crkve u Žiči*, in: *Manastir Žiča*, Kraljevo 2000, 169–170).
- Милановић В., *О свейтосавској редакцији ликова свейтих монаха у љриџрајти милешевске цркве. Прилог истираживању заједничких месџа у сликаним љрограмима црквених задужбина Немањина у XIII веку*, *Balkanica* 32–33 (2001–2002) 275, 276, 278, 279, 283 (Milanović V., *O svetosavskoj redakciji likova svetih monaha u priprati mileševske crkve. Prilog istraživanju zajedničkih mesta u slikanim programima crkvenih zadužbina Nemanjića u XIII veku*, *Balkanica* 32–33 (2001–2002) 275, 276, 278, 279, 283).
- Милановић В., *Свейтачки лик у конџексију: Један нерасвейљени љример из ексонарџекса цркве у манастиру Трескавац*, in: *Византијски свей на Балкану*, II, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 473 (Milanović V., *Svetački lik u kontekstu: Jedan nerasvetljeni primer iz eksonarteksa crkve u manastiru Treskavac*, in: *Vizantijski svet na Balkanu*, II, ed. B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Beograd 2012, 473).
- Millet G., *La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie. Serbie, Macédoine et Monténégro*, album présenté par A. Frolow, Fasc. II, Paris 1957.
- Millet G., *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIIe, XIe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris 1960.

- Николић Р., *Прилози проучавању живописа из XIII и XIV века у области Раса. Када је и ко живописао манастир Градац?*, Рашка баштина 2 (1980) 86–93 [Nikolić R., *Prilozi proučavanju živopisa iz XIII i XIV veka u oblasti Rasa. Kada je i ko živopisao manastir Gradac?*, Raška baština 2 (1980) 86–93].
- Павловић Д., *Богородичин циклус у Благовештенској цркви манастира Градца*, Зограф 33 (2009) 75–89 [Pavlović D., *Bogorodičin ciklus u Blagoveštenskoj crkvi manastira Gradca*, Zograf 33 (2009) 75–89].
- Павловић Д., *Култ и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика у Србији XIII века*, in: *Ниш и Византија VII*, Ниш 2009, ed. М. Ракоција, 293–304 (Pavlović D., *Kult i ikonografija Četrdesetorice sevastijskih mučenika u Srbiji XIII veka*, in: Niš i Vizantija VII, Niš 2009, ed. M. Rakocija, 293–304).
- Павловић Д., *Култ и иконографија двојице светих Андреја са Крита*, ЗРВИ 49 (2012) 213–234 [Pavlović D., *Kult i ikonografija dvojice svetih Andreja sa Krita*, ZRVI 49 (2012) 213–234].
- Павловић Д., *О једном особеном моделу распоређивања сцена циклуса Великих празника: Студеница – Градац*, in: *Византијски свет на Балкану*, II, ed. Б. Крسمановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 443–455 (Pavlović D., *O jednom osobenom modelu raspoređivanja scena ciklusa Velikih praznika: Studenica – Gradac*, in: *Vizantijski svet na Balkanu*, II, ed. B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Beograd 2012, 443–455).
- Павловић Д., *Зидно сликарство Благовештенске цркве манастира Градца*, Београд 2010 (непубликовани магистарски рад) [Pavlović D., *Zidno slikarstvo Blagoveštenske crkve manastira Gradca*, Beograd 2010 (nepublikovani magistarski rad)].
- PG 114.
- Пејић С., *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009 (Pejić S., *Manastir Sveti Nikola Dabarski*, Beograd 2009).
- Pelekanidis S., Chatzidakis M., *Kastoria*, Athens 1985.
- Petrović R., *Nova metodologija zaštite fragmenata i zapaljenih fresaka u manastiru Hilandaru i u Prizrenu*, Diana 10 (2004/2005) 103–104.
- Petković V. R., *La peinture serbe du Moyen âge*, II, Beograd 1934.
- Петковић В. Р., *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950 (Petković V. R., *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950).
- Петковић С., *Морача*, Београд 1986 (Petković S., *Morača*, Beograd 1986).
- Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992 (Popović D., *Srpski vladarski grob u srednjem veku*, Beograd 1992).
- Поповић Ј., *Божанствене литургије*, Београд 1978 (Popović J., *Božanstvene liturgije*, Beograd 1978).
- Поповић Ј., *Житија светих, јануар*, Београд 1972 (Popović J., *Žitija svetih, januar*, Beograd 1972).
- Поповић Ј., *Житија светих, март*, Београд 1973 (Popović J., *Žitija svetih, mart*, Beograd 1973).
- Поповић Љ., *Фигуре пророка у кућоли Богородице Одигитрије у Пећи: идентификација и тумачење текстова*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 458–461 (Popović Lj., *Figure proroka u kupaoli Bogorodice Odigitrije u Peći: identifikacija i tumačenje tekstova*, in: *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1991, 458–461).
- Проловић Ј., *Представе мученика у Ресави*, Саопштења 40 (2008) 175, 177 [Prolović J., *Predstave mučenika u Resavi*, Saopštenja 40 (2008) 175, 177].
- Радојчић С., *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934 (Radojčić S., *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Skoplje 1934).
- Радојчић С., *Старо српско сликарство*, Београд 1966 (Radojčić S., *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd 1966).
- Ристић В., *Новооткривене фреске у цркви Св. Богородице манастира Науаре*, Саопштења 26 (1994) 132 [Ristić V., *Novootkrivene freske u crkvi Sv. Bogorodice manastira Naupare*, Saopštenja 26 (1994) 132].
- Сарабьянов В. Д., *Спасо-Преображенский собор Мирожского монастыря*, Москва 2010 (Sarab'janov V. D., *Spaso-Preobrazhenskij sobor Mirozhskogo monastyrja*, Moskva 2010).
- Симић-Лазар Д., *Каленић. Сликарство, историја*, Крагујевац 2000 (Simić-Lazar D., *Kalenić. Slikarstvo, istorija*, Kragujevac 2000).
- Сковран А., *Фреске цркве св. Ђорђа под Горицом у Титограду*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 126 [Skovran A., *Freske crkve sv. Đorđa pod Goricom u Titogradu*, Starine Crne Gore 3–4 (1965–1966) 126].
- Sofianos D. Z., Tsigaridas E. N., *Holy Meteora, the monastery of St. Nicholas Anafasas. History and art*, Kalambaka 2003.
- Starodubcev T., *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375-1459)*, Beograd 2007 (непубликована докторска дисертација) [Starodubcev T., *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375-1459)*, Beograd 2007 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Stylianou A., Stylianou J. A., *The painted churches of Cyprus*, London 1985.
- Татић-Ђурић М., *Икона апостола Петра и Павла у Ваишкану*, Зограф 2 (1967) 12–14 [Tatić-Đurić M., *Ikona apostola Petra i Pavla u Vatikanu*, Zograf 2 (1967) 12–14].
- Тодић Б., *Иконографска исцртавања жичких фресака XIII века*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 26–27 [Todić B., *Ikonografska istraživanja žičkih fresaka XIII veka*, Saopštenja 22–23 (1990–1991) 26–27].
- Тодић Б., *Сокоћани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве*, Зограф 31 (2006–2007) 72–76 [Todić B., *Sokoćani i Gradac. Uzajamnost funerarnih programa dve crkve*, Zograf 31 (2006–2007) 72–76].
- Тодић Б., *Српске фреске с краја XIII века. Уметничке одлике*, Зборник Филозофског факултета, серија А: Историјске науке, 16 (Београд 1989) 73 [Todić B., *Srpske freske s kraja XIII veka. Umetničke odlike*, Zbornik Filozofskog fakulteta, serija A: Istorijske nauke, 16 (Beograd 1989) 73].
- Тодић Б., *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998 (Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998).
- Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993 (Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993).
- Тодић Б., *Топографија жичких фресака*, in: *Манастир Жича – зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2002, 111 (Todić B., *Topografija žičkih fresaka*, in: *Manastir Žiča – zbornik radova*, ed. G. Subotić, Kraljevo 2002, 111).
- Todić B., *What was the opening scene of the Cycle of St. Simeon Nemanja at Studenica?*, in: *Образ Византије. Сборник статей в честь О. С. Поновой*, ed. А. В. Захарова, Москва 2008, 521, 522 (Todić B., *What was the opening scene of the Cycle of St. Simeon Nemanja at Studenica?*, in: *Obraz Vizantije. Sbornik statej v čest' O. S. Popovoi*, ed. A. V. Zaharova, Moskva 2008, 521, 522).
- Тодић Б., Чанак-Медић М., *Манастир Дечани*, Београд 2005 (Todić B., Čanak-Medić M., *Manastir Dečani*, Beograd 2005).
- Tomeković S., *Les saints ermites et moines dans le décor du nartex de Mileševa*, in: *Милешева у историји српског народа*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 53, 58, 60, 62 (Tomeković S., *Les saints ermites et moines dans le décor du nartex de Mileševa*, in: *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1987, 53, 58, 60, 62).
- Tomeković S., *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, ed. L. Hadermann-Misguich, C. Jolivet-Lévy, Paris 2011.
- Валићковић и Милутиновић, *документација I – теренска грађа 1871–1884*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2006 (Valtirović i Milutinović, *dokumentacija I – terenska građa 1871–1884*, ed. T. Damljanović, Beograd 2006).
- Војводић Д., *Идејне основе српске владарске слике у средњем веку*, Београд 2006 (непубликована докторска дисертација) [Vojvodić D., *Idejne osnove srpske vladarske slike u srednjem veku*, Beograd 2006 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Војводић Д., *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005 (Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005).
- Војводић Д., *Жича и Пећ. Прилог разматрању сличности два програма зидног сликарства*, Саопштења 43 (2011) 42–43 [Vojvodić D., *Žiča i Peć. Prilog razmatranju sličnosti dva programa zidnog slikarstva*, Saopštenja 43 (2011) 42–43].
- Вукашиновић В., *Српска литургијска пракса 13. века*, in: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија. Зборник радова*, ed. Б. Тодић, М. Радужко, Беране – Београд 2011 (Vukašinović V., *Srpska liturgijska praksa 13. veka*, in: *Đurđevi stupovi i budimljanska eparhija. Zbornik radova*, ed. B. Todić, M. Radujko, Berane – Beograd 2011).
- Живковић Б., *Каленић. Цртежи фресака*, Београд 1982 (Živković B., *Kalenić. Crteži fresaka*, Beograd 1982).
- Живковић Б., *Конзерваторски радови на фрескама манастира Градца*, Саопштења 8 (1969) 119–127 [Živković B., *Konzervatorski radovi na freskama manastira Gradca*, Saopštenja 8 (1969) 119–127].
- Живковић Б., *Милешева. Цртежи фресака*, Београд 1992 (Živković B., *Mileševa. Crteži fresaka*, Beograd 1992).
- Живковић Б., *Раваница. Цртежи фресака*, Београд 1990 (Živković B., *Ravanica. Crteži fresaka*, Beograd 1990).
- Живковић Б., *Сокоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984 (Živković B., *Sokoćani. Crteži fresaka*, Beograd 1984).
- Живковић Б., *Жича. Цртежи фресака*, Београд 1985 (Živković B., *Žiča. Crteži fresaka*, Beograd 1985).
- Walter Ch., *La place des évêques dans le décor des absides byzantines*, Revue de l'Art 24 (1974) 81–85.
- Weitzmann K., *The St. Peter Icon of Dumbarton Oaks*, Washington 1983.

Les peintures murales du catholicon du monastère de Gradac. Répertoire des fresques et observations sur les particularités de certaines représentations

Dragana Pavlović

Les peintures de l'église de l'Annonciation du monastère de Gradac font partie des prestigieux monuments serbes du XIIIe siècle. Les intempéries ont progressivement détérioré ces fresques; il ne reste ainsi qu'une petite partie des représentations dans leur état intact. Tout en étant reconnues depuis longtemps et contrairement à l'architecture bien étudiée du monument, ces peintures n'ont pas été suffisamment explorées jusqu'à présent. Elles avaient pourtant fait l'objet de l'attention de nombreux chercheurs locaux et étrangers, spécialistes de l'art médiéval serbe et byzantin, particulièrement après la première publication de la monographie consacrée à ce monastère en 1951 et à la suite des travaux de conservation effectués sur les fresques dans les années soixante. Cependant, l'intérêt de ces chercheurs était plutôt porté sur les caractéristiques iconographiques des fresques et sur la clarification du contenu de leurs représentations initiales, ainsi que sur les portraits des membres de la famille royale des Nemanjić, figurés dans la partie inférieure de la travée occidentale de l'église. Ils se rapportaient occasionnellement aux particularités du programme ou du style des fresques. Il n'est donc pas étonnant que l'ensemble de la peinture de l'Église de l'Annonciation soit restée incomplètement étudiée. Cet ouvrage parachève dès lors les travaux présentés dans le passé sur le programme iconographique et il offre la première publication des inscriptions conservées sur certaines fresques et sur les rouleaux des évêques situés dans le sanctuaire. Quelques figures jusqu'alors non identifiées le sont désormais, comme la représentation de Saint Georges et de Saint Procope sur la paroi Est du transept sud, ou celle de Saint Antoine le Grand peint sous la coupole dans la partie Ouest du mur Sud du naos. Saint Jean Kalybitès est identifié sur la face frontale du pilastre Sud-Ouest du naos et la figure de Saint Alexis l'Homme de Dieu juste en face de lui, puis la Vierge à l'Enfant sur la partie Est du même pilastre, ainsi que le prophète Daniel peint sous la coupole à l'Est de l'arc sud. Les saints Pierre et Paul figurent en médaillon dans la fenêtre sud du naos.

Les particularités du programme qui n'avaient jamais été abordées dans les recherches précédentes sont analysées dans la deuxième partie de ce texte. L'apparition des seize figures de prophètes dans le tambour de la coupole de Gradac représente une nouvelle approche dans la peinture serbe

du treizième siècle. Une solution unique dans l'art byzantin est la position des figures des prophètes: au lieu d'être placées comme il était courant sur les surfaces entre les fenêtres du tambour de forme circulaire, elles le sont sur les parois d'un tambour très spécifique, octogonal à l'intérieur. Parmi les figures qui sont représentées dans les parties inférieures du naos de l'église de Gradac figurent les moines habituellement peu représentés. Par rapport aux peintures serbes antérieures, l'innovation importante relevée par l'auteur porte sur l'identification de Saint Jean Kalybitès et de Saint Alexis l'Homme de Dieu, figurés en vis à vis. L'église de Gradac s'associe ainsi aux groupes des monuments dans lesquels les deux saints sont peints côte à côte ou face à face, sans doute en raison des fortes similitudes entre leurs hagiographies respectives. Un élément important et original du programme thématiques de l'église de Gradac, est la représentation des personnages de l'Ancien Testament, dont un certain nombre a été conservé jusqu'à nos jours, tels Joachim et Anne et les prophètes Gédéon et Daniel peints sur les arcs sous la coupole. Leur présence témoigne sans doute d'un intérêt accru pour les prophètes et les patriarches de l'Ancien Testament, dont les images seront répandues dans l'art monumental de la fin du XIIIe et du début du XIVe siècle. On note comme solution inhabituelle et originale l'emplacement à l'intérieur des fenêtres des deux apôtres les plus importants, Saint Pierre et Paul. Leur déplacement dans un endroit moins prestigieux est la conséquence de l'introduction des saints guerriers et des saints guérisseurs dans la zone la plus visible du transept sud, ce qui a entraîné le transfert des coryphées vers un lieu moins exposé.

Finalement, on peut en conclure que la peinture de l'Église de l'Annonciation est un mélange de modèles anciens et de solutions plus novatrices. En d'autres termes, nous retrouvons dans le programme peint de Gradac la disposition de certains thèmes issus d'édifices plus anciens des Nemanjić, avec cependant des solutions originales, nouvelles dans l'art serbe médiéval. Ces nouveautés annoncent les futures réalisations de la fin du treizième siècle, mais également celles du siècle suivant. Bien qu'aujourd'hui gravement endommagées et quelque peu ternies, les fresques de l'église de l'Annonciation sont d'une importance essentielle, indispensables à l'étude de l'art médiéval serbe.